

FOJNIČKI GLAGOLJSKI FRAGMENT BREVIJARA

Marinka ŠIMIĆ, Zagreb

Fojnički glagoljski fragment je list brevijara, *Temporalata*, sadrži dio *Knjige Izlaska* (Izl 3,7-8) i *Slovo sv. Ivana Zlatoustoga*. Pronađen je u Muzeju Franjevačkoga samostana u Fojnici na koricama *Razmišljanja* Matije Jerkovića. Podrobna jezična raščlamba pokazala je da je FgFoj pisan hrvatskoglagoljskim ustavnim pismom i crkvenoslavenskim jezikom hrvatske redakcije sredinom 14. stoljeća. Na fonološko-grafijskoj je razini FgFoj prilično pomlađen, odnosno narušena je norma crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije, primjerice kod pisanja znaka za *poluglas* i posebice *jata*. Naime, FgFoj je prilično ekaviziran, npr.: *deli, boleznъ, mlekomъ, leki, susedъ, zvezdamъ, telesi, odolevaše, grehi*. To bi možda moglo upućivati na zaključak, da taj fragment nije prepisan u Bosni, nego je tamo donesen iz hrvatskih ekavskih područja. Na starinu na fonološkoj razini ukazuje očuvanost slogotvornog *r* i *l* bez promjene te starih suglasničkih skupina *žd* i *čr*. Za razliku od fonološke razine, na morfološkoj su potvrđeni pravilni crkvenoslavenski oblici kod imenica, glagola i pridjeva. Leksik FgFoj je također arhaičan, tj. većina leksema pripada starocrkvenoslavenskomu sloju koji je potvrđen u kanonskim starocrkvenoslavenskim rukopisima, a svojstven je i hrvatskoglagoljskim liturgijskim rukopisima: *branъ, vzboritelъ, vzmaćenie, vragъ, vsadnikъ, vsemogi, glubina, zagruziti, krivda, plkb, premoženie, prosba, čr'mnoe*. Na sintaktičkoj je razini u FgFoj očuvana osobita sintaktička konstrukcija karakteristična za starocrkvenoslavenski jezik, tzv. dativ apsolutni. Usporedba s deset hrvatskoglagoljskih brevijara pokazala je da se FgFoj tekstološki najbolje slaže s BrVat₁₉, stoga se manjkavi dio teksta rekonstruira prema tom brevijaru.

Ključne riječi: Fojnički glagoljski fragment brevijara, *Knjiga Izlaska*, *Slovo sv. Ivana Zlatoustoga*, Bosna

1. UVOD

Fojnički glagoljski fragment brevijara (FgFoj) zajedno s *Livanjskim glagoljskim fragmentom* pronašao je Josip Hamm 1950. godine putujući kroz Bosnu. Oba su očuvana zahvaljujući njihovoj sekundarnoj funkciji, tj. kao omoti novijih knjiga. *Fojnički* je bio na koricama *Razmišljanja* Matije Jerkovića, tiskanih u Mlecima 1582., a *Livanjski* na omotu Habelićeva

Dikcionara iz 1670. godine.¹ Oba su fragmenta prilično oštećena, a posebice *Fojnički*: »Ako je kod *L* (*Livanjskoga*) bilo teškoća s tekstom, koji je dosta oštećen i na više mjesta nečitljiv, tako da se neka relevantna mjesta nisu mogla podvrći ispitivanju, još je kudikamo teže sa *F* (*Fojničkim*), gdje je ne samo jedna cijela strana gotovo sasvim nečitljiva, već je neprilika i u tome, što tekst, koji je ostao (dio iz gl. 3. Izašašća i dio Slova sv. Ivana Zlatoustu), ne sadrži dosta elemenata, koji bi omogućili datiranje pomoću koeficijenta ...«.² Hamm ga je, ipak, na temelju grafijskih osobitosti uspio datirati, ustanovivši da on ima neke zajedničke crte s BrVat₅ i BrVO, a vremenski je najbliži BrVat₅ »... iako je prepisan iz druge matice, i mogao sam utvrditi da je *F* stariji od *Vt*₅ (...) i da pripada počecima druge polovine XIV vijeka. (Na to upućuje i grafija s nekim starijim prijelaznim oblicima, tako kod *z*, *g*, *h*, *u*, zatim grafija poluglasa *i*, osobito, starije ligaturno *ml*, koje je nalik na taj znak u *Vb*₁ i u cijelom nizu starijih spomenika od Grškovićeve apostola i Bečkih listića sve do u četrnaesti vijek).«³ *Fojnički se fragment* neko vrijeme nalazio u Arhivu Franjevačkoga samostana sv. Petra i Pavla na Gorici u Livnu.⁴ Nažalost, taj se fragment zagubio, odnosno, usprkos svim nastojanjima original nije pronađen ni u Livnu ni u Fojnici.⁵ Stoga će on ovdje biti opisan prema presliku koji se čuva u Staroslavenskom institutu.

Sadržajno FgFoj dio je brevijara, *Temporalna* (*Proprium de Tempore*), i to dio 3. glave *Knjige Izlaska* (Izl 3,7-8) nakon čega slijedi *Slovo sv. Ivana Zlatoustoga*, a čita se na 4. nedjelju posta. Neke su homilije Ivana Zlatoustoga prevedene već u najstarijem slavenskom razdoblju, odnosno ubrajaju se u najstarije slavenske propovjedničke tekstove, kao primjerice homilija *I ježe ne suditi na lica* »... kako se to jasno vidi po tragovima strukturalnih, leksičkih, kao i gramatičkih staroslavenizama u njezinim najstarijim sačuvanim prijepisima – ruskom Uspenskom zborniku XII-XIII. v. (...) i srpskom Mihanovićevom homilijaru (...) iz posljednje trećine XIII.

¹ HAMM 1952: 61; ŠIMIĆ 2008.

² HAMM 1952: 61.

³ HAMM 1952: 62.

⁴ DAMJANOVIĆ 2004: 81.

⁵ Zahvaljujem na pomoći bibliotekarki Ružici Barišić iz Arhiva Franjevačkoga samostana sv. Petra i Pavla na Gorici u Livnu, kolegi Milanu Mihaljeviću, kao i fra Tomislavu Trogrliću i fra Franji Miletiću iz Fojničkoga samostana, a također don Anti Šariću na posredovanju.

v.«⁶ Iako se ne može posve određeno reći koliki je udio staroslavenskoga naslijeđa u hrvatskoglagojskome homilijaru, Biserka Grabar ističe: »U svakom slučaju najstariji ostaci homilija, pa čak i mlađi tekstovi homilija u zbornicima potvrđuju da su naši glagoljaši svoje prve i osnovne potrebe namirivali staroslavenskim prijevodima homilija.«⁷ Naš najstariji homiletski tekst jest *Ljubljanski homilijar* iz 13. st., a sadrži odlomak homilije Ivana Zlatoustoga na Glavosjek Ivana Krstitelja. S konca 13. st. je još jedan fragment FgHom (*Fg. glag. 16*) koji sadrži dvije homilije: Homilija Pseudogrgura Neoczarejskoga na Blagovijest i Homilija sv. Ivana Zlatoustoga na Blagovijest.⁸ Hrvatskoglagojski brevijari sadrže velik izbor homilija istočnih otaca, to su noviji prijevodi s latinskoga nastali vjerojatno na našem području za potrebe zapadne liturgije.⁹ Christian Hannick smatra da hrvatskoglagojska propovjednička književnost uz pretežiti latinski udio sadrži i elemente grčkoga naslijeđa, odnosno propovijedi istočnih otaca: Origena, Ivana Zlatoustoga i Ivana Prezbitera.¹⁰ Petra Stankovska je utvrdila da su homilije iz *Temporalna* u 17 hrvatskoglagojskih brevijara od 13-15. st. očuvane u jedinstvenom prijevodu s latinskoga predloška.¹¹ U našim su brevijarima dvije vrste homiletskih tekstova: *homilije* i *slova*: »Nadpisem “omilié” jsou v chhlah. breviářích označovány texty kázání církevních otců na témata novozákonních veršů, zatímco “slovo” (= sermo) je kázání církevního otce či světce na věroučné téma.«¹² Homiletski su tekstovi u našim brevijarima navedeni tako da je najprije naznačeno radi li se o slovu (= slovo) ili homiliji (= hom), potom se skraćeno navodi ime autora (Aug. – Augustin, Ambr. – Ambrozije, Bed. – Beda Časni, Jer. – Jeronim, Iv. Zlat. – Ivan Zlatousti, itd.).¹³ Nebiblijski su tekstovi u našim liturgijskim rukopisima manje proučeni nego biblijski, premda su jako važni jer oni otkrivaju, s jedne strane, puteve kojima su različiti srednjovjekovni tekstovi dolazili k nama, a s druge strane svjedoče o međusobnim vezama naših rukopisa. Iako Josip Tandarić, nažalost, nije uspio cjelovitije obraditi hrvatskogla-

⁶ NEDELJKOVIĆ 1977: 30.

⁷ GRABAR 1986: 90.

⁸ ŠTEFANIĆ 1969: 44-45.

⁹ GRABAR 1986: 91.

¹⁰ HANNICK 2004: 191-198.

¹¹ STANKOVSKA 2004: 229-236.

¹² STANKOVSKA 2001: 269-270.

¹³ TANDARIĆ 1993: 172.

goljski homilijar, upozorio je »... na slaganje s Rimskim brevijarom tiskanim u Veneciji 1521. Premda slaganje u izboru homilija s ovim latinskim brevijarom nije potpuno, razmimoilaženja su vrlo malena, gotovo neznatna u usporedbi s drugim poznatim mi latinskim brevijarima, pa neki daleki rukopisni predložak ovoga tiskanog latinskog brevijara možemo smatrati uzorom prema kojem je priređen glagoljski brevijar “po zakonu Rimskoga dvora”, odnosno izvornikom prema kome je nastao hrvatskoglagoljski prijevod homilija.«¹⁴ Tandarić je, nadalje, utvrdio da se homilijari u sjevernoj i južnoj skupini naših brevijara po svojoj strukturi međusobno ne razlikuju. »Naziru se ipak bar dvije redakcije homiletskih tekstova, ukoliko to nisu čak dva različita prijevoda. Osim toga, teško je izdvojiti građu koja je prevedena već prije 13. st., i samo prepisana u reformirane brevijare, od onoga što je prevedeno nakon franjevačke reforme.«¹⁵ Prema najnovijim istraživanjima Petre Stankovske samo se u nekim homilijama mogu razlikovati dvije tekstovne linije, dok je tekst drugih homilija u ostalim brevijarima isti. Na temelju toga može se pretpostaviti da je postojao jedan arhetip koji se dobro očuvao u sjevernoj skupini brevijara, dok je ispravicima toga prijevoda nastala druga tekstološka linija, tj. južna skupina brevijara.¹⁶

2. PISMENOST U SREDNJOVJEKOVNOJ BOSNI I HUMU

Kako je *Fojnički fragment* pronađen u Bosni, potrebno je reći nekoliko uvodnih riječi o glagoljici u Bosni i Humu o čemu se malo i vrlo rijetko govori. Iako se nije očuvalo mnogo tekstova, ipak Stjepan Damjanović s pravom ističe, ima ih dovoljno »... da bez rizika i pretjerivanja glagoljičnu sastavnicu bosansko-humske (hercegovačke) srednjovjekovne pismenosti nazovemo zamjetnom.«¹⁷ Smatra se da se glagoljicom pisalo na samom početku bosansko-humske pismenosti. Najpouzdaniji su dokaz o tome očuvani kameni natpisi, rukopisi i fragmenti, glagoljski zapisi u ćirilskim tekstovima i veze glagoljice i ćirilice u tekstovima, rukopisima i natpisima.¹⁸

¹⁴ TANDARIĆ 1993: 171.

¹⁵ TANDARIĆ 1993: 34.

¹⁶ STANKOVSKA 2008.

¹⁷ DAMJANOVIĆ 2004: 73.

¹⁸ O glagoljskoj pismenosti u Bosni i Humu vidi: HAMM 1952; ŠTEFANIĆ 1957 i 1959; FUČIĆ 1982; TANDARIĆ 1993; OREČ 1996; VRDOLJAK 2003; DAMJANOVIĆ 2004; ŠIMIĆ 2008.

U Muzeju Franjevačkoga samostana u Fojnici čuva se najdulji glagoljski natpis, odnosno grafit, pronađen na području današnje Bosne i Hercegovine. Taj je natpis iz 1442. godine pronađen u Golubiću u bihačkoj okolini u jednom grobu u neposrednoj blizini crkve sv. Martina.¹⁹

3. OPIS FRAGMENTA

Današnje tehničke mogućnosti, odnosno povećanje digitalne fotokopije dopušta veću čitljivost fragmenta pa ću ga ovdje pokušati podrobnije paleografski i jezično opisati i usporediti s hrvatskoglagoljskim brevijarima 14. i 15. stoljeća. Fojnički je *fragment* list pergamene dimenzija 17,5 × 23 cm. Najveća su oštećenja na početku svakoga stupca, kao i od 22. do 26. retka u stupcu *a* te od 19. do 22. retka u stupcu *b*. Kako je izvornik, za sada zaguubljen, ne mogu se navesti točne dimenzije stupaca, ni slova.

Tekst Fojničkoga fragmenta pisan je hrvatskom uglatom glagoljicom, tj. hrvatskoglagoljskim ustavom koji se razvija od 13. do druge polovice 14. stoljeća, a tendencija mu je bila pravilnost i simetričnost oblika. U tom se razvoju ostvaruje zaposjedanje donje redačke crte, tj. dvocrtni sustav. Ipak, on nije nikada ostvaren bez odstupanja, tj. prelaženja slova preko crte. Vrhunac glagoljskoga dvocrtnoga sustava ostvaren je u *Novakovu misalu* iz 1368. godine.²⁰ Hamm je zamijetio, da je »... pismo u tom fragmentu vrlo ukusno i skladno, upravo lijepo, i kako ligaturama i grafijom podsjeća na XIV vijek (na Novakov misal i na Vt_5 , ispoređivao sam *F* sa Vt_5 , s kojim ima neke crte zajedničke, i sa VO, koji je Vt_5 vremenski najbliži, iako je prepisan iz druge matice, i mogao sam utvrditi da je *F* stariji od Vt_5 (...).«²¹ Po paleografskim se obilježjima FgFoj razlikuje od *Livanjskoga fragmenta* (FgLiv) koji ostavlja dojam nepravilnosti, nema simetričnosti ni ujednačenosti, posebice kad je riječ o poštivanju gornje i donje redačke crte. Ako usporedimo ta dva fragmenta, možemo zaključiti da je FgFoj pisan slovima pravilnijega i simetričnijega oblika, nema ni mnogo prelaženja donje i gornje redačke crte kao u FgLiv. Donju redačku crtu prelaze slova: ꝛ *eûp'čanb* a/4, *eûpatskie* a/5, *plovuču* a/7, *Pomočnikъ* a/9, *sp(a)s(e)nie* a/10, *prosbami*

¹⁹ FUČIĆ 1982: 263-266; FUČIĆ 1991: 283-294.

²⁰ ŠTEFANIĆ 1969: 13.

²¹ HAMM 1952: 61-62.

a/14-15, *protivlenie* b/13, *trpeći* b/15, **Ѡ** *eûp'čanь* a/4, *eûpatskie* a/5, *z(e)mlû* a/6, *dobruû* a/6-7, *ûže* b/12, **Ѣ** *v z(e)mlû* a/6, **Ѧ** *g(ospode)vê* a/8, *g(ospod)ь* a/10. Gornju redačku crtu prelaze slova **Ѡ** *eûp'čanь* a/4, *na* a/13, *rukama* a/16, **Ѡ** *izb(a)vl[û]* a/4, *plovuçu* a/7, *sl(a)vne* a/8, *prosl(a)vi* a/8, *pokrovit(e)ь* a/9-10, *toliko* b/12-13, *odolevaše* b/13, **Ѡ** *m(u)žь* a/11, *oružiomь* a/14, *ûže* b/27-28, **Ѣ** *krasnuû* a/6, *prosl(a)vi se* a/8, *vrže* a/9, *prosbami* a/14-15, *protivlenie* b/13, *trpeći* b/15.

Paleografski čimbenici koji mogu biti relevantni za datiranje FgFoj:

Štapić I se posve spustio na donju redačku crtu, npr.: *mlekomь* a/7, *medom* a/7-8, *oružiomь* a/14, *susedь* a/31, *trpetь* b/15, *nepriêt(e)ь* b/24. Prema Vjekoslavu Štefaniću, sve do 14. st. štapić ima još katkad kraći oblik, »... ali toj činjenici ne treba pridavati previše pozornosti, jer u cijelom XIV stoljeću ima rukopisa s dugim štapićem, kao što i u XV stoljeću ima kratkog štapića«. ²²

Ѧ ima lomljeni bok, što je mlađi oblik koji se pojavljuje od *Ljubljanskoga homilijara*, ²³ npr.: *g(ospode)vê* a/8, *m'nê* a/10, *Stoêše* a/13, *na gorê* a/13, *vzdaêš[e]* a/24-25, *Ustaêše* b/8-9, *moisêu* b/9, *vzdaêhu* b/11, *prospêvaše* b/31, *krêp'čeê* b/32, itd. Isto vrijedi za slovo **Ѧ**, npr.: *očito* a/27, *črez'* b/3, *čr'mnoe* b/4, *Krepčei* b/6-7, *krêp'čeê* b/32, *č(lovêč)skim'* b/33.

ѣ se vrlo rijetko pojavljuje, jedino u primjeru *ov'ce* b/2, b/19-20, ono je također mlađe, tj. šiljasto *c*.

ѣ je mlađega oblika, odnosno ono je nalik latiničnomu *h* koje je karakteristično za 13. i 14. stoljeće, npr.: *ot ruki* a/4, *eûpatskie* a/5, *krasnuû* a/6, *mlekomь* a/7, *Pomoćnikь* a/9, *pokrovit(e)ь* a/9-10, *rukama* a/16, *Krepčei* b/6-7, *skazuet' se* b/12, *toliko* b/12-13, *plkь* b/24, *krêp'čeê* b/32, *n(e)b(e)-skimь* b/33, *Kto* b/34.

Ѧ i **Ѡ** poprečne crte tih slova ne idu iz sredine debla, a oka slova katkad probijaju redačku crtu, npr. **Ѧ** probija donju redačku crtu u pr.: *g(ospode)vê* a/8, *g(ospod)ь* a/10, *progonahu* b/16, *zagru[zil]* b/17, *grehi* b/27, **Ѡ** probija donju redačku crtu u pr. *mêstêhь* a/21, *progonahu* b/16, *prognêvahu se* b/28.

Ѧ očice su spojene, što je mlađi oblik, npr.: *Taino* a/27, *boraše se* a/27, *moisei* a/29-30, *premoženie* b/30, *prospêvaše* b/31, *Kto bo* b/34.

²² ŠTEFANIĆ 1969: 15.

²³ ŠTEFANIĆ 1969: 13.

Staro granato 𐌆 se u našim rukopisima pojavljuje do početka 15. stoljeća, i to najčešće u ligaturi *ml*. Takav primjer koji podsjeća na BrVb₁ i niz najstarijih spomenika počevši od *Grškovičeva apostola* i *Bečkih listića* nalazimo i u FgFoj: *M(o)litva* b/25-26.²⁴ Spljoštena inačica toga slova, tzv. *tvrđava*, pojavljuje se u našim rukopisima kroz cijelo razdoblje razmjerno često, a u FgFoj su takvi primjeri najčešće u ligaturi 𐌆 *ml*: *mlekomъ* a/7, *m(o)le se* a/17, *m(o)l(a)še [se]* a/28, *m(o)l(i)tva* a/33, *m(o)l(it)voû* b/11, *m(o)l(it)vami* b/11, *m(o)l(it)va* b/14, *m(o)l(i)tvi* b/15, i samo u jednom primjeru 𐌆 *mž*: *m(u)žb* a/11. Prema istraživanju Milana Mihaljevića, u distribuciji *tvrđave* u hrvatskoglagojskim rukopisima mogu se zapaziti neke zanimljive teritorijalne i vremenske specifičnosti, tako primjerice ni u jednom Krčkom kodeksu iz 14. stoljeća nema primjera za ligaturno *mž*.²⁵ To znači da moramo isključiti mogućnost da bi FgFoj mogao pripadati krčkim rukopisima. On pripada razdoblju u kojem je prihvaćeno novo latinsko majuskulno M, jer je stari tip granatoga glagoljskoga 𐌆 koji se pojavljuje u rukopisima prve polovine 12. stoljeća očuvan samo u ligaturama.²⁶

U FgFoj očuvan je samo jedan inicijal, slovo 𐌆 *Stoêše* a/13, to je inicijal s pleterom i biljnim motivom.

U ligaturama ili spojenicama FgFoj je očuvao starije stanje svojstveno fragmentima 13. stoljeća. Ligature su uvijek adekvatne, tj. one u kojima su spojeni zajednički dijelovi slova: oka ili kvadratići, ima horizontalnih i vertikalnih i posve prevladavaju dvoslovčane, npr.: *mž*: *m(u)žb* a/11, *ml*: *mlekomъ* a/7, *m(o)le se* a/17, *m(o)l(a)še [se]* a/28, *m(o)l(i)tva* a/33, *m(o)l(it)voû* b/11, *m(o)l(it)vami* b/11, *m(o)l(it)va* b/14, *m(o)l(i)tvi* b/15, pl: *plovuçu* a/7, *plkb* b/24, pr: *prosbami* a/14-15, *premoženie* a/26, b/5-6, *prêmogal bi* a/27-28, *pravd'nago* b/7-8, *protivlenie* b/13, *premagati* b/9, *progonahu* b/16, *ispravlaše* b/27, vr: *vrže* a/9, *svršeni[emъ]* a/17-18, *vragi* a/19, *evreiis'ki* b/23-24, vd: *krivda* b/24, vl: *ispravlaše se* b/27, tr: *smotrivъ* a/3, *trpeçi*, *trpetъ* b/15, tl: *vzborit(e)lb* a/11, *nepriêt(e)l'* b/31-32, go: *gorê* a/13, a/32, *ego* a/33, *pravd'nago* b/7-8, *d'l'go* b/14, *egože* b/27, gd: *Egda bo* b/29, gl: *glubi[nê]* b/17-18, zd: *vzdaêš[e]* a/24-25, zv: *zvezdamъ* a/31, *zvezdamъ* a/31, *vzdaêhu* b/11, zl: *raz'lična* b/10-11, ûž: *ûže* a/30, b/12, hu: *progonahu*

²⁴ HAMM 1952: 62.

²⁵ MIHALJEVIĆ 2006.b: 84.

²⁶ HAMM 1952: 39.

b/16. Samo je jedan primjer za neadekvatnu ligaturu: mo, gdje je *m* latinično u riječi *premoženie* a/26. Iznimno su rijetke višeslovcane ligature, i to troslovcana: vdvdv: *vdvigla* a/32, i jedna peteroslovcana tvržd: *utvrždaet' se* b/16.

U razvojnom procesu hrvatskoglagoljskoga pisma kroz 13. i 14. stoljeće mogu se pratiti grafijska i morfološka obilježja, ali su važne i formalne okolnosti, primjerice arhaičnost interpunkcije, proporcionalnosti između širine i visine slova, pri čemu je razvojni smjer u sužavanju i približavanju slova. U hrvatskoglagoljskim su srednjovjekovnim tekstovima, prema istraživanju Matea Žagara, potvrđena četiri načina kraćenja riječi, što je tradicija preuzeta iz grčkoga pisma i grafičkoga uređenja teksta: odbijanje (suspenzija), stezanje (kontrakcija), natpisivanje (superpozicija) i slijevanje (ligatura).²⁷

Suspenzija je način kraćenja u kojem se pišu samo početna slova, a pojavljuje se najčešće u uputnim dijelovima teksta. Za takav način kraćenja u FgFoj ne nalazimo potvrde. Drugi je način kraćenja kontrakcija, ispuštanje slova u sredini riječi koje se često ponavljaju ili u onima čiji se smisao lako može odgonetnuti. U najstarijim fragmentima 12. i 13. stoljeća skraćuju se samo *nomina sacra*, tj. sveta imena, ali je sve češće kraćenje učestalih riječi. U FgFoj to je najčešći način kraćenja, npr.: *ot z(e)mle* a/5, a/20, *v z(e)-mlû* a/6, *g(ospode)vê* a/8, *g(ospod)ь* a/10, a/11, *sp(a)s(e)nie* a/10, *m(u)žb* a/11, *n(e)bo* a/16, *m(o)le* a/17, *b(og)a* a/18, *m(o)l(a)še* a/28, *m(o)leču* b/5, *iz(drai)lb* b/9, *g(ospod)i* b/17, b/19, *l(û)di* b/20, *M(o)litva* b/25-26, b/29, itd. Treći način, nadslovljavanje (nadredno pisanje), odnosi se na vrstu kraćenja u kojem se, obično u duljim riječima, iznad nje izdizao po jedan suglasnik i stavljao pod zaobljenu titlu. U FgFoj to je suglasnik *t* u prijedlogu (prefiksu) *ot*: *ot* a/4, a/5, b/33, *ots[toe]čb* a/19-20 i jednom *s* u primjeru *b(i)si* a/10. U riječi *semrtb* b/28, *e* se nalazi iznad riječi, što je vjerojatno korektura, odnosno kasnije nadopisano. U glagoljskim su tekstovima najčešća nadredna slova *š* i *t*, a najčešći su primjeri takvoga kraćenja: *bit* – *bitatoriê*, *brš* – *berašb*, *kpt* – *kapitulb*, *mat* – *matutinb*, *orc* – *oraciê*, *oml* – *omiliê*, *rêš* – *rêšponb*, *pês* – *pêsnb*, *čti* – *čtenie*.²⁸

U najstarijim slavenskim rukopisima, ćirilničnim i glagoljičnim, interpunkcijski znakovi, isto kao u latiničnoj i grčkoj grafiji, izvorno slijede izgovorni ritam ili pripomažu izdvajanju riječi na informacijski važnim mje-

²⁷ ŽAGAR 2007: 428.

²⁸ ŽAGAR 2007: 500.

stima. U nekim mlađim hrvatskoglagojskim rukopisima ima primjera da se točkice pišu između svake riječi.²⁹ U FgFoj od interpunkcijskih znakova ostala je vidljiva samo točkica koja se nalazi na kraju svake sintagme, ali radi oštećenosti fragmenta nije uvijek vidljiva.

4. JEZIK

4. 1. Fonologija

4. 1. 1. Samoglasnici

4. 1. 1. 1. Poluglas

U hrvatskoj su se redakciji crkvenoslavenskoga jezika *jerovi* izjednačili. Najstariji tekstovi na njihovu mjestu bilježe *ior* (ѣ). Jedino je u *Mihanovićeve fragmentu apostola* iz 12. stoljeća očuvan znak za *ier* (ѣ). I u *Splitskom fragmentu glagoljskoga misala*, nakon *Bečkih listića* najstarijem ostatku hrvatskoglagojskoga misala, očuvan je samo jedan znak za *poluglas*, i to tvrdi, *ior*. On se katkad izostavlja, ali se nikada ne zamjenjuje nekim drugim znakom, niti jednom se ne vokalizira, niti se piše na krivom mjestu.³⁰ U hrvatskoglagojskim rukopisima 14. i 15. stoljeća za bilježenje *poluglasa* rabe se apostrof (') i štapić (I). Prema istraživanjima Milana Mihaljevića, u uporabi tih dvaju znakova nema stroge razlike. »I jedan i drugi se pojavljuju u istom rukopisu, na istoj stranici i u istoj riječi. Oni su često u slobodnoj varijaciji, ali je njihov znakovni status različit. Dok se štapić javlja u redu, apostrof je samo nadredna oznaka. Stoga se apostrof često upotrebljava i onda kada je sigurno da na tom mjestu poluglas više nema (a ponekad nije ni imao) glasovne vrijednosti.«³¹

Pisanje znaka za *poluglas* na kraju riječi

U hrvatskoglagojskim su se rukopisima na kraju riječi također očuvala oba znaka za *poluglas*, s tim da je i u liturgijskim i u neliturgijskim rukopisima, češći štapić. Iznimke su jedino BrVO i BrVb₁, u kojima je češći apostrof.³² I u tekstu *Muke po Mateju* u većini hrvatskoglagojskih misala na kraju riječi prevladava štapić, osim u *4. vatikanskom misalu* (MVat₄) i *1.*

²⁹ ŽAGAR 2007: 372.

³⁰ ŠTEFANIĆ 1957: 90.

³¹ MIHALJEVIĆ 1981: 67.

³² MIHALJEVIĆ 1991.

oxfordskom misalu (MOxf₁) u kojima je češći apostrof.³³

Znak za *poluglas* se u FgFoj pojavljuje u obliku štapića (†) ili apostrofa ('), znatno je češći štapić, posebice na kraju riječi: *smotrivъ* a/3, *bolezнь* a/3, *ihъ* a/3, *snidohъ* a/3-4, *eûp'čanъ* a/4, *mlekomъ* a/7, *medomъ* a/7-8, *konъ* a/8, *Pomočnikъ* a/9, *pokrovit(e)lъ* a/9-10, *g(ospod)ъ* a/10, *m(u)žъ* a/11, *vzborit(e)-lъ* a/11, *oružiomъ* a/14, *ots[toe]čъ* a/19-20, *městêhъ* a/21, *[ne]priêtelemъ* a/24, *b[ra]nъ* a/25-26, *edinъ* a/28, *susedъ* a/31, *zvezdamъ* a/31, *putъ* a/34, *[voda]hъ* b/1, *nepriêt(e)lъ* b/7, *lûdemъ* b/10, *trpetъ* b/15, *[lû]demъ* b/19, *tvoimъ* b/19, *[Izve]lъ* b/19, *[nepriê]telemъ* b/21-22, *plkъ* b/24, *nepriêt(e)lъ* b/24-25, b/26, *branъ* b/25, *semrtъ* b/28, *plkъ* b/32, *n(e)b(e)skimъ* b/33, *нъ* b/33. Na kraju riječi katkad nalazimo apostrof, i to najčešće u riječima iza kojih slijedi enklitika, npr. *skazuet' se* b/12, *utvrzdaet' se* b/16, ili u prijedlozima: *v' a/9*, *bez' a/20*, *črez' b/3*, ali i drugdje: *[Poi]m' a/8*, *n'm' b/11-12*, *nepriêt(e)l' b/31-32*, *č(lovêč)skim' b/33*, *boreniem' b/33*.

Pisanje znaka za *poluglas* u sredini riječi

U FgFoj nema primjera za bilježenje štapića u sredini riječi, odnosno redovito je apostrof, npr. kad je *poluglas* bio u slabom položaju: *vsad'niki* a/9, *m'nê* a/10, *ov'ce* b/2, b/19-20, *skr'bi* b/6, *s'tvaraet se* b/7, *pravd'nago* b/7-8. U istom položaju često ispušta bilo kakav znak za *poluglas*: *vrže* a/9, *vsad'niki* a/9, *vzborit(e)lъ* a/11, *vsemogi* a/11, *priležno* a/17, *ots[toe]čъ* a/19-20, *vzdaêš[e]* a/24-25, *mnozi* a/28-29, *spasli se bi* a/29, *bližni* a/30, *Krepčei* b/6-7, *vzmač[e]ni* b/26, *Kto* b/34. Rijetki su primjeri vokalizacije *jerova*, npr. kad se nalazio u jakom položaju: *eûpatskie* a/5, primjer u kojem je vokaliziran slabi *jer*: *vavesti* a/6, *poman'kovaše* b/14, *vzmač[e]ni* b/26, *mane* b/30-31. Katkad se apostrof bilježi na mjestu na kojem se *poluglas* nije nalazio, odnosno između dvaju konsonanata, npr.: *eg'da* b/10, *raz'lična* b/10-11, *evreiis'ki* b/23-24.

U primjeru *semrtъ* b/28 na mjestu *poluglasa* nalazi se samoglasnik *e*, to je uobičajen oblik u našim tekstovima, kako hrvatskoglagoljskim, npr. u najstarijoj hrvatskoj pjesmarici, u *Blagdanaru popa Andrije* iz Novog Vinodolskoga (1506.), ali i drugima, npr. kod Marka Marulića.³⁴

³³ ŠIMIĆ 2000: 7.

³⁴ MALIĆ 1972: 77-78.

4. 1. 1. 2. Pisanje *jata* (ê)

Grafija **Ѣ** za *jat* (ê) dosta se dobro očuvala u hrvatskoglagojskim tekstovima sve do 15. stoljeća, ali se već vrlo rano pojavljuju i refleksi *jata* – ekavski i ikavski, primjerice u *Fragmentu Djela Pavla i Tekle* iz 13. st., u *Pazinskim fragmentima* s početka 14. stoljeća, u *Splitskom fragmentu misala*, itd. U FgSpal *jat* je skoro posve ikaviziran, npr.: *divu, divь, pričistu, svitilьnikê, viste, ispovidnika*, itd. Iz toga Vjekoslav Štefanić zaključuje da pisar »... nije više znao ni mogao razlikovati glasove ê i i, toliko je već bio sličan izgovor u njegovim ustima.«³⁵ U FgFoj je došlo do značajnih promjena u vezi s *jatom*, odnosno on se često ekavizira, kako u osnovama: *deli a/2, bolestь a/3, mlekomь a/7, leki a/11, susedь a/31, zvezdamь a/31, črez' b/3, Krepčei b/6-7, telesi b/8, odolevaše b/13, progne[va]še b/25, grehi b/27*, tako i u prefiksima: *premoženie a/26, b/5-6, b/15-16, b/29, premagati b/9, premagaše b/23*. Pravilno pisanje *jata* potvrđeno je u svega nekoliko pr.: *[v'] mēstēhь a/21, prēmogal a/27-28, bē[še] a/32-33, [Pr]ēstavi b/3, prognēvahu se b/28, prospēvaše b/31, krēp'čēē b/32*. Zanimljivo je da i *moisei* i *moiseeva* redovito bilježi u tom obliku, tj. ne piše ê kao većina naših rukopisa koji imaju *moisēi, moisēeva*. U tom kratkom tekstu najviše ekavizama među uspoređenim brevijarima nalazimo u BrN₁: *v' mestehь 101c, premoženie 101c, 101d, premogal bi 101c, susedь 101c, zvezdamь 101c, telesi 101c, premagati 101c, Prestavi e 101d, č'rez' 101d, prospevaše 101d*. U FgFoj nema ikavskih refleksa *jata*, što bismo mogli očekivati s obzirom da je fragment pronađen u Bosni.

U vezi s ekavizmima u FgFoj treba napomenuti, da se u hrvatskoglagojskim liturgijskim rukopisima u nekim osnovama uvriježio ekavski izgovor: *premo, vera, otveštati, nine*. Također u hrvatskoglagojskim misalima 14. i 15. stoljeća (*Muka po Mateju*) u većini misala znatniji je utjecaj ekavizama nego ikavizama. Međutim, u FgFoj ti se ekavizmi nalaze u većini osnova, a ne samo u onima koje su uobičajne i u drugim rukopisima: *deli, bolestь, susedь, zvezdamь, črez', Krepčei, telesi, odolevaše, progne[va]še, grehi*, a najčešće i u prefiksu *pre*, dok ikavski refleks *jata* nije potvrđen. Znači li to da je FgFoj, odnosno brevijar kojega je on dio, prepisan u Bosni s nekoga predloška koji je bio ekaviziran, ili iz toga možemo pretpostaviti da taj brevijar nije pisan u Bosni, nego je tamo donesen iz hrvatskih ekavskih

³⁵ ŠTEFANIĆ 1957: 87-88.

krajeva? Zanimljivo je, da FgLiv, za razliku od FgFoj, bolje čuva *ê*, i uz to ima znatno više ikavizama, a od ekavizama nalazimo samo one koji se često u našim tekstovima: *nine, predb*, itd.³⁶ Važno je napomenuti da u *Darovnici kralja Stjepana Dabiše* iz 1395. koja je pisana hrvatskom ćirilicom u Kraljevoj Sutjesci, a kojom kralj svojoj kćeri Stani daruje selo Veljake kod Ljubuškoga, također nalazimo ekavizme: *človeku, vernem, po vere, deteteve, detci, poslednemu, veku, vekoma, svedoci, Stepacъ, Nemičićъ, posledni, Sutesci, meseca, leti, leto*. Međutim, prema mišljenju Mate Šimundića izgovor toga glasa u to doba nije bio *e*, nego *je/ije* što potvrđuje primjer *zapadninem*. »Bez sumnje je njegov izgovor glasio *z a p a d n i e m*. Pišući ovaj oblik, pisar se poveo za izgovorom. S obzirom na ovo, navedene se rieči izgovarale: *čovjeku, vjernem, po vjere, djeteteve ...*«³⁷ Ekavizme nalazimo i u tekstu *Oporuke "gosta" Radina Butkovića* koja je pisana 5. siječnja 1466. godine: *celo, verovanu, razdeli, vere, kolena, grehov, veku vekoma, deli, slepa, svete deve Marie, reč, čoveka, vreme, nevesti, detetu, let*, itd.³⁸

4. 1. 1. 3. Slogotvorno *r i l*

Slogotvorno *r i l* u FgFoj očuvali su se bez promjene, tj. pišu se s popratnim znakom za *poluglas*, ili bez njega: *čr'mnoe* b/4, *skr'bi* b/6, *trpeći* b/15, *trpetъ* b/15, *semrtъ* b/28, *d'l'go* b/14, *plkъ* b/24, b/32. I u drugim se hrvatskoglagojskim liturgijskim i neliturgijskim tekstovima slogotvorno *r i l* dobro čuvaju, tj. bilježe se bez popratnih samoglasnika.³⁹

4. 1. 2. Suglasnici

4. 1. 2. 1. Suglasnička skupina *žd*

Suglasnička skupina *žd* (≪ **dj*), obilježje starocrkvenoslavenskoga jezika, očuvala se u našim liturgijskim spomenicima sve do 16. stoljeća, ali različito od teksta do teksta, dok neliturgijski tekstovi čuvaju tu skupinu sporadično. Na mjestu praslavenske skupine **dj*, počevši od FgSpal, nalazi se i znak **П** koji se u većini fragmenata 12. i 13. stoljeća bilježi samo u stranim riječima, na mjestu grčkoga i latinskoga *g*, npr.: *anĵelъ, arhanĵelъ,*

³⁶ ŠIMIĆ 2008: 152.

³⁷ ŠIMUNDIĆ 1995: 90.

³⁸ ŠANJEK 2003: 357-367.

³⁹ MALIĆ 1972: 123; DAMJANOVIĆ 1984: 64; ŠIMIĆ 2000: 34-37.

evanġelie, femunъ, itd. U FgFoj u primjerima *eûp'čanъ* a/4 i *eûpatskie* a/5 na mjestu grčkoga i latinskoga *g* nalazi se znak **𐌆**, što je potvrda da se slovo **𐌆** u stranim riječima čitalo kao *j*. U našim rukopisima slični su primjeri: *iz'voû* MVb₁ 94d, MVb₂ 98b, MVat₈ 100cd, *žeu* MVb₂ 99b, MVat₈ 101b, itd.⁴⁰ Na mjestu skupine **dj* u hrvatskoglagojskim se liturgijskim rukopisima pojavljuju tri načina bilježenja: pisanje *žd*, pisanje **𐌆** i pisanje samo susjednih samoglasnika.⁴¹ Tradicionalan je način pisanja sa *žd* u FgFoj potvrđen samo u jednom primjeru *utvrzdaet'se* b/16, dok pisanje **𐌆** nije posvjedočeno. Kad je riječ o bilježenju suglasnika *j* u FgFoj je očuvana tradicionalna glagoljska grafija, tj. on se ne bilježi na početku riječi ispred samoglasnika *e*: *e* a/4, a/6, b/3, b/4, *emu* a/12, *Egda* a/20, b/29, *edinъ* a/28, *ego* a/32, *eliko* b/13-14, *egože* b/24. U hrvatskoglagojskim se tekstovima glas *j* bilježi i slovom **𐌆**, a u FgFoj to je oprimjereno u riječi: *evreii's'ki* b/23-24. Između dvaju samoglasnika od kojih je drugi *e* ili *i* glas *j* se ne bilježi kao što je uobičajeno u našim rukopisima:⁴² *moi* a/10, *moisei* a/13, a/29-30, *tvoe* b/2, b/20, *sie* b/13, *tvoimъ* b/19.

4. 1. 2. 2. Suglasnička skupina *čr*

Od starih suglasničkih skupina u FgFoj je očuvana skupina *čr* u primjerima: *črez'* b/3 i *čr'mnoe* b/4. Skupinu *čr* čuvaju dosljedno svi hrvatskoglagojski rukopisi 15. stoljeća, liturgijski i neliturgijski, npr. *čr'vlenou* MVat₄ 76b, MNov 77b, *črêvê* BrAc 5a, *počrpête* BrAc 35d, *črno* BrAc 39a, *čr'vlenie* BrAc 50a, *črêsla* BrAc 55b, 57b, *črvivъ* CVin 29c, *črvleni* CKol 95v, itd. »Tako dosljedno čuvanje stare skupine *čr* u tekstovima 15. stoljeća nesumnjivo signalizira da do promjene *čr* > *cr* u čakavskim govorima nije dolazilo sve do kraja 15. stoljeća jer bi, u protivnom, govorna situacija ostavila vjerojatno makar i sporadičnih tragova u tekstovima.«⁴³

4. 1. 2. 3. Alternacija *v/b*

Hrvatskoglagojski su tekstovi prepisivani sa starocrkvenoslavenskih predložaka koji su prevedeni prema grčkom, a kasnije su prilagođavani la-

⁴⁰ MIHALJEVIĆ 1986: 131.

⁴¹ MIHALJEVIĆ 1991: 39.

⁴² MIHALJEVIĆ 1986: 125.

⁴³ DAMJANOVIĆ 1984: 75.

tinskomu. Utjecaj grčkoga prijevoda ogleda se na svim jezičnim razinama, pa tako i na fonološkoj, primjerice to se odnosi na *vitacizam* za koju je pojavu u FgFoj potvrđen samo jedan primjer: *evreïis'ki* b/23-24. Takvi su primjeri česti u našim misalima i brevijarima: *v' vitanii* MVat₄ 73c, MHrv 71d, MNov 74d, *vlaspimiû* MVat₄ 75b, MRoč 64b, *varavu* MVat₄ 76a, *avraamъ* BrVO 142a, *avrama* BrVb₁ 89b, *avraamovъ* MVat₄ 113c, BrVb₁ 172c, itd.⁴⁴

4. 2. Morfologija

Na morfološkoj razini, za razliku od fonološke, u FgFoj se čuvaju pravilni crkvenoslavenski oblici kod imenica, glagola i pridjeva. Primjerice kod imenica m. i sr. r. *telesi* b/8 dat. jd., *vsad'niki* a/9 ak. mn., [*v'*] *mêstêhъ* a/21 lok. mn., *s vragi* a/19 instr. mn. U imenica ž. r. pravilni su crkvenoslavenski oblici: *ot ruki eûp'čanъ* a/4, gen. jd., *rukoû* b/2, b/20 instr. jd., [*sta*]zi b/1 nom. mn., *zvezdamъ* a/31, dat. mn., *prosbami* a/14-15, *m(o)l(it)vami* b/11, instr. mn., itd. U FgFoj se među imenskim oblicima očuvao jedan primjer za tzv. *slobodnu dvojину*: *s ... rukama* a/16, instr. dv. *Slobodna dvojina* u starocrkvenoslavenskom je jeziku imala funkciju označavanja jedinstva predmeta od dva dijela »... ali je daljnim jezičnim razvojem izgubila primarnu ulogu počevši ukazivati na jedinstvo, a ne dvojstvo u jedinstvu, predmeta ili dijelova tijela. Kada se u praslavenskom jeziku sekundarna funkcija slobodne dvojine nametnula primarnoj, otvorio se slobodan put množinskim oblicima koji će se, ovisno o periodima, miješati s oblicima dvojine postupno ih zamjenjujući sve do potpune dominacije množinskih oblika.«⁴⁵ U našim je rukopisima ta kategorija dobro očuvana, npr. u BrAc slobodna dvojina je dobro oprimjerena, tj. potvrđena u svim padežima u ž. i sr. r.: *nozê moi* 9b, *Ruci tvoi g(ospod)i stvorista me i sazdata me* 64d, (nom. dv.), *po čistotê ruku moeju* 4a, (gen. dv.), *Svêtilnikъ nogama moima* 29c, (dat. dv.), *Prigvozdiše rucê moi i nozê moi* 5a, (ak. dv.), itd.

Među imenskim oblicima m. r. na starinu ukazuje dativni oblik obosobljenih imenica u primjeru *g(ospode)vê* a/8. Radi se o utjecaju *u-osnova* na *o-osnove*, što je vidljivo već u kanonskim starocrkvenoslavenskim tekstovima, a i u našim najstarijim fragmentima: *къ arhierêovi*, *g(ospodev)i*, *g(ospode)vê*, *c(êsa)revê*, *muževê*, itd.⁴⁶ Isti su oblici, česti i u drugim ru-

⁴⁴ *Rječnik crksl. j.* 2000: 14-15.

⁴⁵ KUZMIĆ 2004: 650.

⁴⁶ MIHALJEVIĆ 2004: 630.

kopisima, primjerice, u BrAc: *Rabotaite g(ospode)vê s' strahomъ* 1b, 1d, *Ispovêm se g(ospode)vê* 2a, *Poite g(ospode)vê* 2b, 6c, *poû g(ospode)vê* 3a, *rêhъ g(ospode)vê* 3b, *vzraduim se g(ospode)vê* 6a, *vspoû g(ospode)vê* 6b. Proučavajući arhaične starocrkvenoslavenske oblike koji nisu posebno karakteristični za spomenike hrvatske redakcije a nalaze se u *Fraščićevu psaltiru* (PsFr), Biserka Grabar navodi dativne oblike *d(a)v(i)d(o)vi* 56, tit., *h(rъsto)vi* 64, tit., 128,1, *sp(a)sovi* 95,6, *b(ogo)vi* 95,7; 103,1, *psal'movi* 103,1. »U hrvatskoglagojskim spomenicima takvi su oblici dativa prilično rijetki i dolaze gotovo isključivo u tradiranim, s grčkog prevedenim tekstovima, uz jedinu iznimku dativa *gospodevê* (oblik *gospodevi* potvrđen je samo jedanput u Lobkovicevu psaltiru i Mihanovićeve fragmentu) koji je postao sasvim uobičajen hrvatskoglagojski oblik u ravnopravnoj upotrebi s dat. *gospodu* i *gospodi*.⁴⁷ Zanimljivo je napomenuti, da se sličan oblik pojavljuje u spomenutoj *Darovnici kralja Dabiše* iz 1395.: *da je vidimo vsakomu človeku, komu se podoba ... vsepočtenomu deteteve moi kćere Stane dasmo ioi naše selo gospodsko u Hl'msci zemli u ime Velijake ...*⁴⁸ Važno je upozoriti na oblik: *oružiomъ* a/14 u kojemu se najvjerojatnije radi o utjecaju govora piščeva kraja, dok svi odabrani brevijari imaju *oružiemъ*.

Među glagolskim su oblicima također očuvani pravilni crkvenoslavenski, najčešće aorist i imperfekt. Aorist: *snidohъ* a/3-4 1. l. jd., *provede e* b/4, *[Pr]êstavi e* b/3 2. l. jd., *[razlu]či a/22* 3. l. jd. Ostatak je sigmatskog 1. aorista oblik *b(i)si* a/10. To je stariji oblik svojstven hrvatskoglagojskim tekstovima koji se u 3. l. jd. pojavljuje uz *bê*, *bistъ* i *bi*.⁴⁹ Imperfekt: *Stoêše* a/13, a/15, a/29, *prošaše* a/19, *Boraše se* a/19, *vzdaêš[e]* a/24-25, *m(o)l(a)še se* a/28, *Bivaše* b/5, b/32, *Ustaêše* b/8-9, *odolevaše* b/13, *poman'kovaše* b/14, *premagашe se* b/23, *ispravlaše se* b/27, *prospêvaše* b/30-31 3. l. jd., *vzdaêhu se* b/11, *progonahu* b/16, *prognêvahu se* b/28 3. l. mn. Na starinu na morfološkoj razini ukazuju dobro očuvani participi: *plovuću* a/7, *bore se* a/15, *m(o)le se* a/17, *ots[toe]čъ* a/19-20, *boruću se* a/25, *m(o)leću se* b/5, *ustaûću že* b/6, *trpeći* b/15 ptc. prez. akt., *smotrivъ* a/3, ptc. pret. akt., *pros[tr]ŕjima* a/16, ptc. pret. pas.

Kod pridjeva su također očuvani pravilni crkvenoslavenski oblici:

⁴⁷ GRABAR 1985: 80.

⁴⁸ ŠIMUNDIĆ 1995: 100.

⁴⁹ MIHALJEVIĆ 2009: 330.

dobruû a/6-7, ak. jd. ž. r., *krasnuû* a/6, ak. jd. ž. r., *êruneû* b/3, instr. jd. ž. r., *moiseêvu* b/2-3, instr. jd. ž. r., *Krepčei* a/6-7, (komp.), itd.

Iz iznesenih se primjera može zaključiti, da je za razliku od fonološke razine koja je prilično pomlađena, u FgFoj na morfološkoj razini očuvano starije stanje, odnosno pravilni crkvenoslavenski oblici kod imenica, glagola i pridjeva.

4. 3. Leksik

Leksik FgFoj je arhaičan, tj. većina leksema pripada najstarijemu slaven-skomu sloju koji je potvrđen u starocrkvenoslavenskim kanonskim rukopisima, a karakterističan je i za hrvatskoglagoljske liturgijske tekstove, npr.: *branь, vzboritelь, vzmáčenje, vragь, vsadnikь, vsemogi, glubina, zagruziti, krivda, plkь, premoženie, prosba, čr'mnoe*, itd. Mlađi je leksem *nepriêtelь* koji se pojavljuje samo u hrvatskoj redakciji crkvenoslavenskoga jezika, dok je stariji izraz *vragь*. Između biblijskoga teksta, tj. dijela *Knjige Izlaska* i *rêšpona* i *berša*, i samoga *Slova*, nebiblijskoga teksta, nema razlike u leksičkom izboru, odnosno i u jednom i u drugom dijelu rabe se arhaični leksemi.

Leksičke razlike

U ovom kratkom tekstu potvrđene su dvije leksičke razlike na temelju kojih se može vidjeti s kojom je skupinom rukopisa najbližiji FgFoj:

a/24. *nepriê]telemь / vragomь*

FgFoj BrN₂ BrVat₅ / BrVb₁ BrVb₂ BrVO

/ BrVat₁₉ BrPm BrN₁

BrDrag BrPad BrLab₂

b/7. *nepriêt(e)lь / vragь*

FgFoj BrPm BrVO / BrVb₁ BrVb₂ BrVat₁₉

BrN₂ BrVat₅ / BrN₁ BrDrag BrPad BrLab₂

Iz tih se primjera može zaključiti da se FgFoj podudara s BrVat₅ i BrN₂, odnosno oni ovdje imaju mlađu leksičku varijantu *nepriêtelь*. Stariji je leksem *vragь* koji se nalazi u kanonskim starocrkvenoslavenskim tekstovima: Zogr, Mar, Sin, Ass, Sav, Supr, itd., dok *nepriêtelь* nije potvrđeno.⁵⁰ To je

⁵⁰ *Staroslavjanskij slovar'* 1994: 122.

mlađa varijanta iz hrvatskoga crkvenoslavenskog,⁵¹ što ne znači da u našim rukopisima prevladava. Naime, u većini hrvatskoglagojskih Psaltira najčešći je naziv za neprijatelja *vragъ*: *Vragъ radi moih'* BrVat₆ 4a, *Vragъ moiъ radi* BrAc 4b, *Vrag' moiъ radi* BrPm 292c, *vragъ* BrPm 303b, BrVat₆ 10c, BrVat₁₉ 179c, *v'ragъ* BrN₂ 287b, *vr(a)gъ* PsFr 39c, itd. U homiliji sv. Augustina u našim brevijarima također nalazimo različite sinonime za latinski *hostis*, tj. *vragъ*, *nepriêtelъ* i *dêmunъ*.⁵² U *Novakovu misalu* iz 1368. potvrđena su tri naziva za neprijatelja: *vragъ*, *supostatnikъ* i *nepriêtelъ*.⁵³ U hrvatskoglagojskoj građi za *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* potvrđen je još jedan sinonim: *vraždenikъ* BrVO 232b, BrVat₅ 109b, BrN₂ 112d, itd.⁵⁴

4. 4. Sintaksa

U FgFoj nalazimo jednu osobitu sintaktičku konstrukciju karakterističnu za starocrkvenoslavenski jezik, tzv. *dativ apsolutni*. Ta se konstrukcija sastoji od subjekta i s njim sročena participnoga predikata u dativu. Pojavljuje se kao prijevod grčkoga genitiva apsolutnoga, a nije rijedak ni u hrvatskoglagojskim tekstovima. »Višestruko su ipak brojnije njegove potvrde u tekstovima prepisanim sa staroslavenskih predložaka koji su prevedeni s grčkog nego u tekstovima koji su prevedeni s latinskoga. Dativ apsolutni hrvatskim je glagoljašima u 13. st. još bio živa kategorija, što se vidi po tome da se pojavljuje u prijevodu misnih molitava za koje se obično smatra da su prevedene u tom stoljeću. Već u tekstovima iz 14. st. vidljivo je da je već zastarjela koja se više ne rabi i stoga se često zamjenjuje drugim sredstvima, najčešće vremenskom rečenicom.«⁵⁵ Karakteristika je takvih konstrukcija da je subjekt dativa apsolutnoga različit od subjekta glavne rečenice, a on odgovara latinskomu ablativu apsolutnomu.

Primjer iz FgFoj:

Bivaše že moiseû m(o)leću se premoženie · ustaîću že skr'bi · Krepčei nepriêt(e)lъ s'tvaraet se pravd'nago telesi utru[žd]enu.

⁵¹ *Slovník II* 1973: 393.

⁵² STANKOVSKA 2004: 231.

⁵³ PANTELIĆ 1967.

⁵⁴ *Rječnik crksl. j.* 2000: 552.

⁵⁵ MIHALJEVIĆ 2009: 339; v. MIHALJEVIĆ 2006.a: 223.

lat.: Fit Moyse orante victoria, cessante maestitia. Potentior hostis efficitur iusti corpore fatigato.

5. TEKSTOLOŠKE RAZLIKE

FgFoj dio je brevijara u kojem su čitanja iz *Knjige Izlaska* završavala glavom 3,7-8, nakon kojega slijedi *Slovo sv. Ivana Zlatoustoga*. Među uspoređenim hrvatskoglagojskim brevijarima najbliži mu je BrVat₁₉, u kojemu *Knjiga Izlaska* završava glavom 3,7: *G(ospod)ъ же рече к' nemu Vide viděhъ stras'ъ lûdi moiъ sučihъ v' ejup'ê i vapai ihъ s'lišahъ za tvr'dos'ъ sr'ca ihъ iže pognětajut' e deli žes'tokimi f. 82b*. Taj brevijar nema tekst gl. 3,8 koji u FgFoj glasi: *I smotrivъ bolezň ihъ snidohъ d[a] izb(a)vl[û] e ot ruki eûp'čanъ i izvesti e ot z(e)mle eûpatskie i vaves'ti e vъ z(e)mlû krasnuû i dobruû plovuču mlekomъ i medomъ*. Ostali rukopisi imaju dulja čitanja iz *Knjige Izlaska*. Struktura samoga *Slova* je različita od teksta do teksta, tj. pojedini se odlomci prekidaju različitim *rěšponima* i *beršima* iz *Knjige Izlaska*. Naši se brevijari prilično razlikuju: 1. u duljini *Slova*, 2. u izboru *verša* i *rěšpona*, 3. u rasporedu *verša* i *rěšpona*. Naši su se prevoditelji dosta slobodno odnosili prema prijevodu biblijskih tekstova, što je, primjerice, utvrdio Hamm za *Knjigu o Jobu*, oni su i u liturgijskim tekstovima znali izostavljati ili dodavati pokoju riječ, a kod prepisivanja su često griješili, katkad su mijenjali red riječi, zamjenjivali jedninu i množinu, prezent i aorist. »Pritom je karakteristično, da ni dva teksta, za koja se približno može reći, da su potekli iz iste matice, nisu u tolikoj mjeri jednaki, da ne bi sadržavali i poneku varijantu, koja bi ih vezala za neki drugi tekst, za koji se može pouzdano utvrditi, da im nije služio kao predložak. Preneseno na širi krug odnosa između naših i grčkih i naših i latinskih tekstova znači to da nijednom našem tekstu a priori u svemu (u svima varijantama) jamačno ne će odgovarati nijedan latinski ili grčki tekst, da će svaki naš prosječni tekst predstavljati mješoviti tip, u kojem će se ukrštavati varijante iz različitih tekstova i, često iz različitih recenzija, da te varijante sve zajedno nemaju i ne mogu imati jednako značenje za utvrđivanje filijacijskih odnosa ...«⁵⁶ Takve su prevoditeljske i prepisivačke razlike još izraženije u nebiblijskim tekstovima, odnosno *Slovu*. Osim toga, dodatna je poteškoća kod homilija

⁵⁶ HAMM 1953: 34.

to što su pri prijevodu nastale pogreške, jer je sam tekst homilija i sermona pretežak za našega prevoditelja pa prijevodi nisu tako uspješni kao kod biblijskih i hagiografskih tekstova.⁵⁷ Poteškoća je kod tekstologije slavenskih tekstova da »Sam karakter najvećeg dijela srednjovjekovne slavenske literature sa odsustvom autora i direktne tekstualne tradicije, ili možda preciznije, s jednom veoma zapletenom tekstualnom situacijom onemogućava rekonstruiranje prvobitnog prijevoda ili slavenskog originala.«⁵⁸

Među uspoređenim su brevijarima dosta velike razlike u ispuštenim i dodanim mjestima, nešto manje u redu riječi. Kao što je rečeno, tekst *Slova* je preveden s latinskoga, ali prevoditelj nije uvijek potpuno pratio predložak, npr.:

a/18. *ot b(og)a / ot neba*

FgFoj BrN₂ BrVO / BrVb₁ BrVb₂ BrVat₅ BrVat₁₉

BrPm BrN₁ /

BrDrag BrPad BrLab₂

ne ot z(e)mle] na ot b(og)a pomoć[i] prošaše

lat. non de terra sed de caelo auxilium postulabat

U tom se primjeru FgFoj slaže s većinom naših brevijara, premda to nije doslovan prijevod prema latinskomu.

a/25. *boruču se / m(o)leću se*

FgFoj BrN₂ BrVat₅ / BrVb₁ BrVb₂ BrVO BrPm

/ BrVat₁₉ BrN₁ BrDrag BrPad BrLab₂

Bivaše] moiseu boruču se b[ra]nъ otaina na êvê premoženie ·

lat. Fit Moyse orante pugna occulta sed manifesta victoria

U ovom primjeru se FgFoj također odvaja od većine naših brevijara koji imaju doslovan prijevod, dok je prevoditelj ove druge matice nešto drukčije shvatio navedenu rečenicu.

a/33. *k b(og)u / k n(e)bu*

svi / BrVat₅

toliko ego m(o)l(i)tva k b(og)u bliž[e prisъt]avlaše

lat. tanto oratio deo proximum exhibebat

⁵⁷ TANDARIĆ 1993: 34.

⁵⁸ NEDELJKOVIĆ 1977: 28.

Ostale manje tekstološke razlike: red riječi, dodana i ispuštena mjesta mogu se vidjeti u kritičkom aparatu, stoga ih ovdje iznosim samo brojčano. Najviše je takvih razlika između FgFoj i Lab₂ ukupno 15, potom u BrDrag 14, u BrN₂ 13, u BrVat₅ 11, u BrVat₁₉ i BrVb₂ 10, u BrVO i BrN₁ 9, u BrVb₁ 8, u BrPm 7. Potrebno je napomenuti, da premda je najmanji broj razlika u BrPm, to ne mora značiti da se oni najbolje podudaraju, jer u BrPm nedostaje dio teksta *Slova*.

Razlike među rukopisima u *rêšponima* i *beršima*:

Rêšpon: *Poi]mъ g(ospode)vê sl(a)vne bo prosl(a)vi se konъ i vsad'niki vrže v more* (Izl 15,19, Cant 4) i *Pomočnikъ i pokrovit(e)lъ moi g(ospod)ъ b(i)si m'nê v sp(a)s(e)nie* imaju svi uspoređeni tekstovi.

Beršb: *H(r(b)st]ъ leki m(u)žъ vzborit(e)lъ vsemogi g(ospod)ъ ime emu* nemaju BrVO, BrPm, BrVb₁, BrVb₂, BrPad i BrLab₂.

Rêšpone: *V' mori putъ [tvoi g(ospod)i i sta]zi [tvo]e [v' voda]hъ [mnogahъ] [Izvelъ] esi êk(o) ov'ce lûdi tvoe rukoû moiseêvu i êruneû i beršb*: *Pr]êstavi e črez' more čr'mnoe i provede e po [vodê mnozê] koji su u FgFoj na kraju stupca a i početku stupca b, odnosno iza teksta k b(og)u bliž[e prist]avljaše većina naših brevijara ima kasnije, tj. iza osnovnog teksta i *prêmoženie utvrđdaet se*. (Iznimka je BrPm koji te *rêšpone* ima ranije tj. prije teksta *Bivaše moiseû boruću se*.)*

Na istom mjestu, tj. iza rečenice *k b(og)u bliž[e prist]avljaše* u FgFoj nalaze se drugi *rêšponi* i *berši*: *Iže progonahu* i *Izvel esi*, a među hrvatskoglagoljskim brevijarima u *Slovu sv. Ivana Zlatoustoga* njih nalazimo jedino u BrPm, BrVat₁₉ i BrLab₂, dok *Izvel esi* ima BrDrag. U FgFoj je prilično oštećeno mjesto (stupac b, redak 16-19): *Rêšponъ*: *Iže progonahu [lûdi t]voe g(ospod)i zagru[zil e esi g(ospod)i] v glubi[nê] I v s[tl'pê oblaka voj' bilъ esi lû]demъ tvoimъ g(ospod)i*. Najsličniji je tekst u BrVat₁₉ 82c: *Iže progonahu lûdi tvoe zagruzil e esi g(ospod)i v' glubinê I v' stl'pê oblaka lûdemъ tvoimъ voj' bilъ esi g(ospod)i*, BrLab₂ 121a/b: *Iže progonahu lûdi tvoe g(ospod)i zagruzil' e esi v glubinê I v' stlpê oblaka lûdem tvoimъ voždъ bilъ esi g(ospod)i* i BrPm 89d: *Iže progonahu lûdi tvoe g(ospod)i zagruzil' e esi v glubinê I v stl'pê oblaka voj' bil' esi lûdemъ tvoimъ g(ospod)i*. U BrPm došlo je do pogreške u naslovu, tj. na početku stoji: *Slovo s(veta)go avgust(i)n(a) b(i)-sk(upa)*, a potom slijedi *Slovo svetoga Ivana Zlatoustoga*.

Iz toga se može zaključiti da se FgFoj prema izboru *rêšpona* i *berša* naj-

bolje podudara s BrPm, BrVat₁₉ i BrLab₂. Međutim, BrPm i BrVat₁₉ ne slažu se po duljini teksta s FgFoj. Ta dva brevijara nemaju potpun tekst *Slova*, kao FgFoj, tj. nedostaje dio *Ūže tvoraše se branь i M(o)litva na vzmaćenie*. Odnosno FgFoj se po duljini *Slova* bolje slaže s brevijarima sjeverne skupine BrVO, BrVb₁ i BrVb₂. Zaključno se može reći, da se naši tekstovi prilično razlikuju i da su imali više različitih predložaka pri prepisivanju ili su samostalno dodavali neke dijelove i mijenjali tekst. Tekst FgFoj se u potpunosti ne podudara ni s jednim poznatim hrvatskoglagojskim brevijarom, nego je imao neku maticu koja je bila između BrVat₁₉ i BrPm.

6. TEKST

FgFoj se prema duljini čitanja iz *Knjige Izlaska* najbolje slaže s BrVat₁₉, a također i po izabranim *beršima* i *rêšponima*, mada ne i po njihovu rasporedu, stoga su oštećeni i manjkavi dijelovi teksta rekonstruirani u uglatim zagradama prema tom rukopisu. Dio koji nedostaje (Izl 3,8) rekonstruiran je prema BrVO 193a. U kritičkom aparatu nije prikazan različit raspored *rêšpona* i *berša* među rukopisima, to se navodi u tekstološkim razlikama.

U kritičkom se aparatu nalaze varijante iz deset hrvatskoglagojskih brevijara: BrVb₁, BrVb₂, BrPm, BrVat₅, BrVO, BrDrag, BrVat₁₉, BrLab₂, BrN₁, BrN₂. Osim toga iz *Padovanskoga* su brevijara preuzete samo leksičke varijante jer je taj dio, kao i cijeli rukopis, prilično oštećen. *Slovo sv. Ivana Zlatoustoga* u hrvatskoglagojskim se brevijarima nalazi na stranicama: BrVb₁ 126a-126c, BrVb₂ 68d-69c, BrVat₅ 91c-92a, BrVO 197d-198c, BrPm 89c-89d (nema cijeli tekst, tj. završava rečenicom *Krêpčêi nepriêtel*), BrN₁ 101c-101d, BrVat₁₉ 82b-82c, BrLab₂ 120d-121b, BrN₂ 93a-93b, BrDrag 77a-77c.

Kod transliteracije teksta rabe se znakovi usvojeni u izdanjima Staroslavenskoga instituta: slovo **Ѣ** bez obzira na to kako se čita prenosimo kao *ê*, slovo **Ѥ** kao *û*, **Ѧ** kao *ĵ*, **Ѩ** kao *ĉ*, štapić **І** kao *ı*, i apostrof kao *´*. Nadredna su slova spuštена u redak, kraćene su riječi razriješene u oblim zagradama. Napomena: iako se katkad na našem fragmentu ne vide title iznad riječi, npr. *nepriêt(e)l' b/31-32*, *n(e)b(e)skimь b/33* one se razriješuju u oblim zagradama.

stupac a

1. [s'lišahъ za tvr'dos'tь sr'ca ihъ iže
2. pognêtaût' e] deli žestokim-
3. i · I smotrivъ boleznъ ihъ snid-
4. ohъ d[a] izb(a)vI[û] e ot ruki eûp'čanъ
5. i izvesti e ot z(e)mle eûpatskie i
6. vaves'ti e v z(e)mlû krasnuû i d-
7. obruû plovuçu mlekomъ i medo-
8. mъ [Rêš(ponъ) Poi]m' g(ospode)vê sl(a)vne bo prosl(a)vi se konъ
9. i vsad'niki vrže v' more · Pomočnikъ i po-

2. deli | dêli BrN₂, žestokimi | žes'tokimi BrVat₁₉. 3. boleznъ | bolêznъ BrVO bolêzanъ BrN₂, snidohъ | snidoh' BrVO i snidohъ BrN₂. 4. izb(a)vI[û] | iz'bavlû BrN₂, e | om. BrVO, eûp'čanъ | eûp'čan' BrVO. 5. izvesti | izvedu BrN₂, ot z(e)mle eûpatskie i vaves'ti e | om. BrN₂ BrPm, eûpatskie | eûpt'skie BrVO. 6. vaves'ti | vьv'esti BrVO. 7. plovuçu | plovuçu BrVb₁ plavaûçu BrVO plovuçuû BrN₂ om. BrPm, mlekomъ | mlêkom' BrVO mlêkomъ BrN₂, medomъ | mêdomъ BrN₂. 8. [Poi]m' | Poimъ BrVO BrPm BrN₁ BrVat₁₉ Poemъ BrVat₅ BrDrag BrN₂, sl(a)vne | sl(a)vnê BrVb₁ BrVb₂ BrVat₅ BrPm BrVO BrDrag BrN₁ BrVat₁₉ s'l(a)vnê BrN₂ slav'ni BrLab₂, konъ | kon' BrVb₁ kone BrPm BrDrag BrVat₁₉ BrN₂ koni BrLab₂. 9. i | om. BrDrag, vsad'niki | vsadnik' BrVb₁ vsadniki BrVb₂ BrVat₅ BrPm BrVO BrN₁ v'sadniki BrVat₁₉ BrN₂ vsadnike BrDrag, v'sad'niki BrLab₂, add. ego BrLab₂, vrže | vr'že BrVb₁ BrVat₁₉ vrъže BrVb₂ vьvr'že BrPm vьvrže BrVO v'vrъže BrDrag vavr'že BrN₂ vavrže BrLab₂, v' | vъ BrVb₂ v BrVat₅ BrVO BrPm BrDrag BrVat₁₉ BrLab₂, Pomočnikъ | Pomočnik' BrVb₁ Pomočnikъ BrPm BrN₂ Pomoč'nikъ BrVat₁₉, pokrovit(e)lъ | pokrovitel' BrVb₁ BrVb₂ pok'rovitelъ BrN₂.

10. krovit(e)ľ moi g(ospod)ľ i b(i)si m'nê v sp(a)s(e)nie ·
11. [(B(e)r(a)š(ь) H(r(ь)st)ľ leki m(u)žľ vzborit(e)ľ vsemogi g(ospod)ľ i-
12. me emu · [Sl(o)vo s(ve)t(a)go iv(a)na zl(a)to(ustago)]
13. Stoêše moisei na gorê ·
14. ne oružiomъ na prosbam-
15. i bore se · Stoêše že i s
16. pros[tr't]ima rukama n(a) n(e)bo ·

10. g(ospod)ľ | om. BrDrag, i | om. BrDrag b(i)si | bistъ BrVb₂ BrPm BrVO BrDrag BrN₂, m'nê | m(ь)nê BrVb₁ BrVat₅ mnê BrVb₂ BrPm BrVO BrDrag BrN₁ BrN₂ BrLab₂, v | v' BrVat₁₉ 11. leki | lêki BrVat₅ BrDrag BrN₁ BrVat₁₉ BrN₂, vzborit(e)-ľ | vzborit(e)l'ň BrDrag, g(ospod)ľ | i g(ospod)ľ BrVat₁₉. 13. moisei | moisêi BrVb₁ BrVb₂ BrVat₅ BrPm BrVO BrDrag BrN₁ BrVat₁₉ BrN₂ BrLab₂, na gorê | om. BrVat₅ na gori BrDrag BrLab₂. 14. oružiomъ | oružiem' BrVb₁ BrPm BrLab₂ oružiemъ BrVb₂ BrVat₅ BrVO BrDrag BrN₁ BrVat₁₉ BrN₂, prosbami | prozbami BrVb₂ proz'bami BrPm BrLab₂ pros'bami BrN₁ BrVat₁₉ BrN₂. 15. Stoêše že | Stoêše BrVb₁ BrVb₂ BrPm BrVO BrDrag BrN₁ BrVat₁₉ BrLab₂, om. BrN₂, S'êše BrVat₅, s | s' BrLab₂ om. BrN₂. 16. pros[tr't]ima | pros'tr'ťtima BrVb₂ prostr'tima BrVO BrN₁

17. priležno m(o)le se svršeni-
18. [emь ne ot z(e)mle] na ot b(og)a pomoč[i]
19. prošaše · Boraše se s vragi ot-
20. s[toe]čь Egda ot z(e)mle bez' brani p-
21. [remagaše da egože v'] mêtêhь [različ']-
22. [nihь ot nepriêtel' razlu]či
23. [m(o)l(it)vi svr'šenie vzbóri]t(e)la pr-
24. [êstoeča ne]priêtelemь vzdaêš-
25. [e · Bivaše] moiseû boruču se b-

17. priležno | priležnê BrN₁ prilež'no BrVat₁₉ prilêžno BrN₂, svršeni[emь] | svr'šeniem' BrVb₁ svr'šeniem' BrVb₂ s'vr'šeniemь BrVat₁₉ svr'šeniemь BrDrag BrN₂. 18. na | nь BrVb₁ BrPm, ot b(og)a | ot neba BrVb₁ BrVb₂ BrVat₅ BrVat₁₉. 19. s | s' BrVb₂ BrVat₁₉, ots[toe]čь | otstoeč' BrPm. 20. Egda | om. BrPm eg'da BrVat₁₉, ot | om. BrVb₁ BrVb₂ BrVat₅ BrPm BrVO BrDrag BrN₁ BrVat₁₉ BrLab₂, bez' | bezь BrPm BrDrag bez BrVO BrVat₁₉, brani | b'rani BrVat₁₉. 21. mêtêhь | mêtêh' BrVb₁ mêtêhь BrVb₂ mestêhь BrVO BrVat₁₉ mestihь BrDrag mestehь BrN₁ BrLab₂. 23. [m(o)l(it)vi svr'šenie] | om. BrLab₂. 24. [ne]priêtelemь | vragom' BrVb₁ BrVb₂ vragomь BrPm BrVO BrDrag BrN₁ BrVat₁₉ BrLab₂, vzdaêš[e] | v'zdaêše BrDrag vz'daêše BrN₂. 25-26. [Bivaše] moiseû boruču se b[ra]nь otaina na êvê premoženie | Bivaše moiseû moleću se premoženie branь otaina na êvê premoženie BrVat₁₉, moiseû | moiseû BrVb₁ BrVb₂ BrVat₅ BrPm BrVO BrDrag BrN₁ BrVat₁₉ BrN₂ moisiû BrLab₂, boruču se | m(o)leću se BrVb₁ BrVb₂ BrPm BrVO BrDrag BrN₁ BrVat₁₉ BrLab₂, b[ra]nь | bran' BrVb₁ BrPm BrLab₂.

26. [ra]nъ otaina na êvê premoženie ·
 27. Taino boraše se da očito prê-
 28. mogal bi edinъ m(o)l(a)še [se d]a mno-
 29. zi spasli se bi · Stoêše moise-
 30. i na gor[ê] ûže bližni n(e)bu ûže bl-
 31. ižni susedъ zvezdamъ i elik-
 32. [o] ego visina gorê vdvigla (!) bê-
 33. [še] toliko ego m(o)l(i)tva k b(og)u bliž-
 34. [e prisъt]avlaše · [Rêš(ponъ) V'] mori putъ

26. na | nъ BrPm, êvê | êvi BrDrag, premoženie | prêmôženie BrVb₂, 27. Taino | Taino bo BrVat₅, prêmogal bi | prêmogъl' bi BrVb₁ premogal bi BrVat₅ BrVO BrDrag BrN₁ BrLab₂ prêmog' l bi BrVb₂ premogal' bi BrPm BrVat₁₉ BrN₂. 28. edinъ | edin' BrVb₁ BrPm BrVO i edinъ BrDrag, mnozi | m'nozi BrVat₁₉ BrN₂ BrLab₂. 29. spasli se bi | sp(a)s'li se bi BrVb₁ BrLab₂ sp(a)sli bi se BrDrag s'p(a)sli se bi BrVat₁₉, Stoêše | S'toêše BrVat₁₉, moisei | moisêi BrVb₁ BrVb₂ BrVat₅ BrPm BrVO BrDrag BrN₁ BrVat₁₉ BrN₂ moisii BrLab₂. 30. ûže bližni n(e)bu | om. BrN₂ ûže bližni n(e)bu ûže om. BrPm, bližni | bliž'ni BrVb₂ BrVat₁₉, bližni | bliž'ni BrN₂ bliže BrVb₁ BrVb₂ BrVat₅ BrDrag BrN₁ BrVat₁₉ BrLab₂. 31. susedъ | susêd BrVb₁ susêdъ BrVat₅ BrDrag BrN₂ susêd' BrPm, zvezdamъ | zvêzdamъ BrVat₅ BrVO BrDrag BrN₂ z'vêzdam' BrVb₂ zvêzdam' BrPm zvêz'damъ BrVat₁₉ zvezdam' BrLab₂, i | om. BrN₂. 32. visina | visota BrVat₅, gorê | om. BrPm gori BrDrag gore BrLab₂, vdvigla | vzd'vigla BrVat₅ BrVO vъzdvigla se BrVb₂ vzdvigla BrPm BrN₁ BrLab₂ d'vigla BrVat₁₉ v'zdvigla BrDrag BrN₂, bê[še] | biše BrPm BrDrag BrLab₂. 33. m(o)l(i)tva | molit'va BrLab₂, k b(og)u | k n(e)bu BrVat₅ gorê k b(og)u BrVO k' b(og)u BrN₁ BrVat₁₉, bliže | b'liže BrVat₁₉. 34. [pristavlaše] | pristavlaše se BrN₂, putъ | put' BrVb₁ BrPm BrN₂.

stupac b

1. [tvoi g(ospod)i i sta]zi [tvo]e [v' voda]hь [mnogahь]
2. [Izvelь] esi êk(o) ov'ce lûdi tvoe rukoû moise-
3. êvu i êruneû · [B(e)r(a)š(ь) Pr]êstavi e črez' m-
4. ore čr'mnoe i provede e po [vodê mnozê]
5. Bivaše že moiseû m(o)leću se pre-
6. moženie · ustaûću že skr'bi · Kr-
7. epčei nepriêt(e)ь s'tvaraet se pravd' -
8. nago telesi utru[žd]enu · Ustaêš-

1. [v' voda]hь | vь vodah' BrVb₁ v' vodah' BrN₁. 2. ov'ce | ovce BrVb₂ BrVat₅ BrPm BrVO BrN₁, tvoe | t'voe BrN₁, rukoû | ruku BrN₁, moiseûvu | moisêevu BrVb₁ BrN₁ BrN₂ moisêovu BrVb₂ BrVat₅ BrVO BrDrag BrVat₁₉, moisêevou BrPm moisievou BrLab₂. 3. [Pr]êstavi | Prestavi BrVat₅ BrVO BrDrag BrN₁ BrLab₂ Pres'tavi BrVat₁₉, črez' | črês' BrVb₁ BrPm črêsь BrVb₂ BrVO črezь BrVat₅ čresь BrDrag č'rêsь BrVat₁₉, č'rez' BrN₁ črêzь BrN₂, more | morê BrN₂. 4. čr'mnoe | čr-mnoe BrVat₅ črvleno BrDrag, provede | provedêe BrN₂. 5. Bivaše že moiseû m(o)-leću se | Bivaše m(o)leću se moisêû BrVat₁₉, že | om. BrVb₁ BrVb₂ BrVat₅ BrPm BrVO BrDrag BrN₁ BrVat₁₉ BrN₂ BrLab₂, moiseû | moisêû BrVb₁ BrVb₂ BrVat₅ BrVO BrDrag BrN₁ BrVat₁₉ BrN₂ BrLab₂, m(o)leću se | m(o)licu se BrN₁ moleću BrLab₂, premoženie | prêmoženie BrVb₁ BrVb₂ BrPm. 6. ustaûću | ustaûci BrVb₂, skr'bi | skrьbi BrVb₁ skrbi BrVat₅ BrPm BrVO BrN₂ s'kr'bi BrN₁ BrLab₂, mnogie add. BrLab₂, Krepčei | Krêpčêi BrVb₁ BrPm BrVO Krêpčêe BrVat₅ Krêp'čêi BrVb₂ BrN₁ BrVat₁₉ BrN₂ kripčêi BrDrag Krep'čii BrLab₂, že add. BrVb₂. 7. nepriêt(e)ь | vragь BrVb₁ BrVb₂ BrDrag BrN₁ BrVat₁₉ BrLab₂ nepriêtel' BrPm, s'tvaraet se | stvaraet se BrVb₁ BrVO stvaraet' se BrVb₂ BrVat₅ BrPm BrN₁ BrVat₁₉, stvaraetь se BrDrag BrN₂ svaraet' BrLab₂, pravd'nago | pravdnago BrVb₁ prav'dnago BrVb₂ pr(a)vdnogo BrPm pr(a)vdnago BrVat₅ BrDrag BrN₁ BrVat₁₉ BrN₂ prav(e)dnago BrVO pravdnago BrLab₂. 8. telesi | têlesevi BrVb₁ BrVb₂ têlesi BrPm têlesivi BrVat₅ telese BrVO telesevi BrDrag BrLab₂ telêsi BrN₂, utru[žd]enu | utvrždenu BrLab₂, Ustaêše | Us'taêše BrVat₁₉.

9. e iz(drai)ь premagati moisêu ust-
10. aûçu · Ibo eg'da lûdemъ raz'ličn-
11. a vzdaêhu se m(o)l(it)voû · m(o)l(it)vami n'-
12. m' sila skazuet' se ûže bo tol-
13. iko sie protivlenie odolevaše e-
14. liko d'l'go m(o)l(it)va poman'kovaše
15. trpeçi m(o)l(i)tvi trpetъ i premoženi-
16. e utvrždaet' se · [Rêš(ponъ)] Iže progonahu

9. premagati | prêmagati BrVb₁ BrVb₂ BrVO BrN₂, moisêu | moiseu BrLab₂, ustaûçu | pres'taûçu BrVat₁₉, 8-16. om BrPm. 10. eg'da | egda BrVb₁ BrVb₂ BrVat₅ BrVO BrDrag BrN₁ BrVat₁₉, BrN₂ BrLab₂, lûdemъ raz'lična | različnaê lûdemъ BrVat₅ BrDrag, lûdemъ | lûdem' BrVb₁ raz'lična | različnaê BrVb₁ BrVat₅ BrVb₂ BrDrag BrN₁ različna BrVO različ'naê BrVat₁₉, raz'lič'naê BrLab₂. 11. vzdaêhu se m(o)l(i)-tvou | m(o)l(it)voû vzdaêhu BrVb₂ BrN₁, m(o)l(i)tvou | molit'voû BrLab₂, vzdaêhu se | v'zdaêhu se BrVb₁ BrVat₁₉ BrDrag, i add. BrLab₂, m(o)l(it)vami | m(o)l(it)vi BrVb₁ BrVb₂ BrVO BrN₁ BrVat₁₉, n'm' | n(a)m' BrVb₁ n(a)mъ BrVat₅ BrDrag BrN₁ BrN₂ BrLab₂ namъ BrVb₂ BrVO om. BrVat₁₉. 12. sila | om. BrVO, skazuet' se | skazuet se BrVb₁ skazaet se BrVb₂, 12-16 om. BrVat₁₉, toliko sie | toliko dlъgo sie BrVb₁ BrVO toliko dlgo sie BrVat₅ BrLab₂ toliko dl'go sie BrVb₂ BrN₁ BrN₂ veliko d'l'go sie BrDrag. 13. odolevaše | odolêvaše BrVb₁ BrVb₂ BrVat₅ BrVO BrN₁ BrN₂ odolivaše BrDrag. 14. d'l'go | dlъgo BrVb₁ dlgo BrVb₂ BrVat₅ BrDrag BrLab₂ dl'go BrVO BrN₁ BrDrag BrN₂, m(o)l(it)va | m(o)lit'vi BrN₂ molit'va BrLab₂, poman'kovaše | romъn'kovaše BrVb₁ pom'nykovaše BrVb₂ pomankovaše BrVO BrN₁ poman'kovaše BrDrag 15. trpeçi | trъpeçi BrVb₁ trъpeçi BrVb₂ trpeçe BrVat₅ tr'peçe BrVO tr'peçi BrDrag, m(o)l(i)tvi | molit'vi BrVb₂ m(o)l(it)va BrVat₅ m(o)-litvê BrN₁, trpetъ | trъp'êti BrVb₁ trpitъ BrVat₅ BrN₂ tr'pê BrVb₂ BrN₁ trpêt e BrVO tr'pitъ BrDrag trpeti BrLab₂, premoženie | prêmoženie BrVb₁ BrVb₂ BrVO. 16. utvrždaet' se | utvr'ždaet se BrVb₁ utvr'ždaet' se BrVb₂ BrN₁ ut'vr'jaet se BrDrag utvrždaetъ se BrN₂.

17. [lûdi t]voe g(ospod)i zagru[zil e esi g(ospod)i] v glubi-
18. [nê] I v s[tl'pê oblaka voj' bil' esi]
19. [lû]dem' tvoim' g(ospod)i [B(e)r(a)š(ь) Izve]l' esi êk(o) ov'-
20. ce l(û)di tvoe rukoû moisevoû i êruneû
21. Ūže tv[oraše] se b[ran' s nep-]
22. [riê]telem' [ûže amalék' prob-]
23. ami premagaše se Hvalit se e-
24. vreiis'ki pl'k' · egože krivda n-
25. epriêt(e)l' progne[va]še bran' · M(o)l-
26. itva na vzmač[e]ni nepriêt(e)l'
27. ispravlaše se egože grehi û-

18. v | v' BrLab₂. 19. Izvel' | Izvel' BrPm, ov'ce | ovce BrVat₅ BrVb₂ BrN₁ BrVO.
 20. moisevu | moisevoû BrPm moiseovu BrVat₅ BrVO BrDrag moisevu BrN₂
 moisevoû BrLab₂. 21-34 om. BrPm BrVat₁₉. 21. Ūže | Eže BrLab₂, se | om. BrVb₂
 BrN₁, nep'riêtelem' | nepriêtelem' BrVb₁. 22. [prob]ami premagaše | premagaše
 se proz'bami BrLab₂. 23. premagaše | prêmagaše BrVb₁ BrDrag premašega BrN₁,
 Hvalit se | hv(a)lit' se BrVat₅ BrN₁ BrN₂ BrLab₂ Hv(a)liste BrDrag. [e]vreiis'ki |
 evrêiski BrVb₁ BrVat₅ BrVO BrDrag evrêi BrVb₂ evreiski BrN₁ BrLab₂ evrêis'ki
 BrN₂. 24. pl'k' | pl'k' BrVb₁ pl'k' BrVb₂ BrDrag pl'k' BrVO, krivda | kriv'da
 BrVb₂ BrLab₂ kriva BrDrag. 25. progne[va]še | prognêvaše BrVb₁ BrVb₂ BrVat₅
 BrVO BrN₁ BrN₂ prognivaše BrDrag om. BrLab₂, bran' | na bran' BrVb₁ na bran'
 BrVb₂ BrVat₅ BrVO BrDrag BrN₁ BrN₂ om. BrLab₂, M(o)litva | Molit'va BrVb₂ BrN₂
 Molitvami BrVO om. BrLab₂. 26. vzmač[e]ni | vzmačenie BrVb₁ vz'čenie BrVb₂
 vzmačenie BrVat₅ BrVO BrN₁ BrDrag mačenie BrN₂ om. BrPm BrVat₁₉ BrLab₂. 27.
 ispravlaše | is'pravlaše BrN₂ ispravlaše se egože add. BrVb₂, grehi | grêhi BrVb₁
 BrVb₂ BrVO BrN₁ BrLab₂ grêsi BrVat₅ BrDrag BrN₂.

28. že na semrtъ prognêvahu se ·
 29. Egda bo moiseeva m(o)l(i)tva po-
 30. li premoženie stvari ma-
 31. ne prospêvaše sila nepri-
 32. êt(e)l' krêp'čêê bivaše ne plkъ b(o)ž-
 33. i · n(e)b(e)skimъ нь č(lovêč)skim' borenien' ot v'-
 34. se bi se smotrilo · Kto bo prav(e)d'[nikъ]

28. semrtъ | semrġt' BrVb₁ semrġtъ BrVb₂ semrt' BrN₁ semr'tъ BrN₂, prognêvahu | prognivahu BrDrag prog'nêvahu BrN₂ prognevahu BrLab₂, se | om. BrVO BrDrag BrLab₂. 29. Egda | Eg'da BrN₂, bo | om. BrLab₂, moiseeva | moisêeva BrVb₁ BrVat₅ BrVO BrDrag BrN₁ moisêova BrVb₂ BrN₂ moisieva BrLab₂, m(o)l(it)va | molit'va BrN₂. 30. premoženie | prêmoženie BrVb₁ BrVb₂ BrVO, stvari | s'tvari BrN₁, mane | mъne BrVb₁ BrVb₂ mene BrLab₂. 31. prospêvaše | prospivaše BrDrag prospavaše BrN₁ pros'pêvaše BrN₂ pros'pevaše BrLab₂, sila | sili BrLab₂, nepriêt(e)l' | nepriêtelъ BrVb₁ BrVb₂ BrVat₅ BrVO BrDrag BrN₁ BrN₂ BrLab₂. 32. krêp'čêê | krêpčêê BrVb₁ BrVat₅ BrVO BrDrag krêpčêe BrVb₂ krêp'čêe BrN₁ k'rêp'čîê BrN₂ krep'čeiša BrLab₂, ne | Na BrVb₁ na BrVb₂ BrVat₅ BrVO BrDrag BrN₁ BrN₂ BrLab₂, plkъ | plġk' BrVb₁ plġkъ BrVb₂ BrVO pl'k' BrN₁ pl'kъ BrN₂. 33. Ne add. BrVb₁ BrVb₂ BrVat₅ BrVO BrDrag BrN₁ BrN₂, n(e)b(e)skimъ | nebesġkim' BrVb₂ n(e)b(e)skimi BrVO neb(e)skim bo BrN₁, нь | BrVb₂ na BrVat₅ BrVO BrN₁ BrN₂ BrLab₂ n(a) BrDrag, č(lovêč)skim' | č(lovêč)skimъ BrVat₅ BrVO BrDrag BrN₁ BrN₂ BrLab₂, borenien' | borenienъ BrVat₅ BrDrag BrN₁ BrN₂ BrLab₂ borênienъ BrVO, ot | ot' BrN₁, v'se | vsêh' BrVb₁ BrVO BrDrag BrN₂ vsêh BrN₁ vsiġъ BrVat₅ vsêġъ BrVb₂ vseġъ BrLab₂ om. BrPm BrVat₁₉. 34. smotrilo | s'motrilo BrN₁, Kto | K'to BrN₂, bo | ubo BrN₁, prav(e)d'[nikъ] | pravdnik' BrVb₁ pr(a)vdnikъ BrVb₂ BrVat₅ BrVO BrDrag BrN₁ pravad'nikъ BrN₂ BrLab₂.

7. ZAKLJUČAK

Fojnički glagoljski fragment je list brevijara, *Temporalata*, sadrži dio *Knjige Izlaska* (gl. 3,7-8) i *Slovo sv. Ivana Zlatoustoga*. Pronađen je u Fojničkom Franjevačkom samostanu, neko se vrijeme čuvao u Livnu u Arhivu Franjevačkoga samostana sv. Petra i Pavla na Gorici, ali je, nažalost, zagubljen. Opisan je prema presliku koji se čuva u Staroslavenskom institutu. FgFoj pisan je hrvatskoglagoljskim ustavnim pismom i crkvenoslavenskim jezikom hrvatske redakcije. Pismo je skladno i lijepo, grafija i ligature dopuštaju da se fragment smjesti u sredinu 14. stoljeća. Pisan je slovima pravilnoga oblika, nema mnogo prelaženja gornje i donje redačke crte. Na starinu ukazuju slova: staro granato ⚈ koje u FgFoj nije potvrđeno kao samostalan grafem, već samo u ligaturama, ono je starijega oblika, posebice ligaturno ⚈ml : *mlekomъ* a/7, *m(o)le se* a/17, *m(o)l(a)še [se]* a/28, *m(o)l(i)tva* a/33, *m(o)l(it)voû* b/11, *m(o)l(i)tvami* b/11, *m(o)l(it)va* b/14, *m(o)l(i)tvi* b/15, *M(o)litva* b/25-26. Paleografski je ipak prilično pomlađen, mlađi su oblici slova B , G , V , i Z .

U ligaturama ili spojenicama FgFoj je očuvao starije stanje svojstveno fragmentima 13. stoljeća. Ligature su uvijek adekvatne, tj. one u kojima su spojeni zajednički dijelovi slova: oka ili kvadratići, ima horizontalnih i vertikalnih i posve prevladavaju dvoslovčane.

Na fonološko-grafijskoj je razini FgFoj prilično pomlađen, primjerice kod pisanja znaka za *poluglas* i posebice *jata*. Znak za *poluglas*: na kraju riječi gotovo redovito bilježi štapić, a iznimno apostrof, u riječima iza kojih slijedi enklitika. U sredini riječi nema primjera za pisanje štapića, odnosno redovito je apostrof i u jakom i u slabom položaju. Mlađa je jezična osobina vokalizacija *poluglasa*: *eûpatskie* a/5, *vavesti* a/6, *poman'kovaše* b/14, *vzmač[e]ni* b/26, *mane* b/30-31. U FgFoj je došlo do značajnih promjena na fonološkoj razini u vezi s *jatom*, naime on je prilično ekaviziran, i to ne samo u onim osnovama koje i inače u našim tekstovima dolaze u ekavskom obliku, nego i u ostalima, npr. *deli* a/2, *bolezň* a/3, *mlekomъ* a/7, *leki* a/11, *susedb* a/31, *zvezdamъ* a/31, *črez'* b/3, *Krepčei* b/6-7, *telesi* b/8, *odolevaše* b/13, *progne[va]še* b/25, *grehi* b/27, također i u prefiksu *pre-*: *premoženie* a/26, b/5-6, b/15-16, b/29, *premagati* b/9, *premagaše* b/23. To bi možda moglo upućivati na zaključak, da FgFoj, odnosno brevijar kojeg je on dio, nije prepisan u Bosni, nego je tamo donesen iz hrvatskih ekavskih područja. Na starinu na fonološkoj razini ukazuje očuvanost slogotvornih *r* i *l* bez

promjene, očuvanost suglasničke skupine *žd* u primjeru: *utvrzdaet'se* b/16, i stare suglasničke skupine *čr* u pr.: *črez'* b/3 i *čr'mnoe* b/4.

Za razliku od fonološke razine, na morfološkoj su razini očuvani pravilni crkvenoslavenski oblici kod imenica, glagola i pridjeva. Među imenskim oblicima m. r. na starinu ukazuje dativni oblik obosobljenih imenica u primjerima *g(ospode)vě* a/8.

Leksik FgFoj je arhaičan, tj. većina leksema pripada arhaičnomu starocrkvenoslavenskomu sloju koji je potvrđen u kanonskim starocrkvenoslavenskim rukopisima, a svojstven je i hrvatskoglagojskim liturgijskim rukopisima: *branь, vzboritelь, vzmachenie, vragь, vsadnikь, vsemogi, glubina, zagruziti, krivda, plkь, premoženie, prosba, čr'mnoe*. Premda je FgFoj uspoređen s desetak najreprezentativnijih hrvatskoglagojskih brevijara, među leksičkim primjerima nema mnogo čimbenika, odnosno leksičkih razlika, na temelju kojih bi se moglo nešto određenije reći o matici s koje je prepisan. Na temelju dviju leksičkih razlika, vidljivo je da je bliži BrVat₅ i BrN₂.

Na sintaktičkoj je razini u FgFoj očuvana osobita sintaktička konstrukcija karakteristična za starocrkvenoslavenski jezik, tzv. dativ apsolutni u pr.: *Bivaše že moiseû m(o)leću se premoženie · ustaûcu že skr'bi · Krepčei nepriêt(e)lь s'varaet se pravd'nago telesi utru[žd]enu*.

Usporedba s deset hrvatskoglagojskih brevijara pokazala je, da su u ovom kratkom tekstu velike razlike među rukopisima: 1. u duljini čitanja iz *Knjige Izlaska* i *Slova*, 2. u izboru *rěšpona* i *berša* i 3. u rasporedu *rěšpona* i *berša*. Rukopisi se prilično razlikuju po intervencijama u tekstu, tj. dodanim i ispuštenim mjestima i redu riječi, tako da ne postoje dva posve identična teksta. Stoga je prilično teško odrediti kojemu je tekstu FgFoj najbliži, ipak prema izboru *rěšpona* i *berša* najbližnji je BrVat₁₉, kao i prema izboru *rěšpona* i *berša* BrVat₁₉, ali i BrPm i BrLab₂, dok se po duljini *Slova* FgFoj bolje slaže s brevijarima sjeverne skupine: BrVO, BrVb₁ i BrVb₂. Premda je Josip Hamm smatrao da je vremenski najbliži BrVat₅, iako je možda i stariji od njega i nije prepisan iz iste matice, što se vjerojatno odnosilo na leksičke podudarnosti, dok prema drugim pokazateljima, posebice tekstološkim, proizlazi da je FgFoj prepisan s jedne matice koja je bila najbliža BrVat₁₉, rukopisu koji je pisan 1465. godine, ali je imao mnogo stariji predložak, stariji i od BrVat₆ iz druge polovice 14. stoljeća (1379?).⁵⁹

⁵⁹ JAPUNDŽIĆ 1955: 187.

IZVORI

- FgSpal – *Splitski fragment misala*, početak 13. st., Split, Kaptolski arhiv, sign. 468.
- FgHom – *Homilija na Blagovijest*, kraj 13. st., Zagreb, Arhiv HAZU, sign. *Fragm. glag. 16.*
- FgFoj – *Fojnički glagoljski fragment*, sredina 14. st., pronađen u Muzeju Franjevačkoga samostana u Fojnici, zagubljen.
- FgLiv – *Livanjski fragment brevijara*, kraj 14. st., Gorica, Livno, Arhiv Franjevačkoga samostana sv. Petra i Pavla.
- BrVb₁ – *1. vrbnički brevijar*, 13. – 14. st., Vrbnik, Župni ured.
- BrVb₂ – *2. vrbnički brevijar*, sredina 14. st., Vrbnik, Župni ured.
- BrVat₅ – *5. vatikanski brevijar*, sredina 14. st., Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. *Borg. illir. 5.*
- BrVat₆ – *6. vatikanski brevijar*, druga polovica 14. st. (1379?), Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. *Borg. illir. 6.*
- BrAc – *Akademijin brevijar*, oko 1384., Zagreb, Arhiv HAZU, sign. *III c 12.*
- BrPm – *Pašmanski brevijar*, druga polovica 14. st. i 15. st., Zagreb, Arhiv HAZU, sign. *III b 10.*
- BrPad – *Padovanski brevijar*, sredina 14. st., Padova, Filozofski fakultet Sveučilišta u Padovi.
- BrVO – *Brevijar Vida Omišljanina*, 1396., Beč, Österreichische Nationalbibliothek, sign. *Cod. slav. 3.*
- BrDrag – *Dragučki brevijar*, 1407., Zagreb, Arhiv HAZU, sign. *III b 25.*
- BrN₁ – *1. novljanski brevijar*, 1459., Novi Vinodolski, Župni ured.
- BrVat₁₉ – *19. vatikanski brevijar*, 1465., Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. *Vat. Slav. 19.*
- BrLab₂ – *2. ljubljanski brevijar*, 15. st., Ljubljana, Nacionalna in sveučilišna knjižnica, sign. *Ms 163 (stara sign. C 163a/2).*
- BrN₂ – *2. novljanski brevijar*, 1495., Novi Vinodolski, Župni ured.
- MVat₄ – *4. vatikanski misal*, najstariji hrvatskoglagojski misal s početka 14. stoljeća, Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. *Borg. illir. 4.*
- MNov – *Novakov misal*, 1368., Beč, Österreichische Nationalbibliothek, sign. *Cod. slav. 8.*
- MHrv – *Hrvojev misal*, oko 1404., Carigrad, Topkapi Sarayi.
- MRoč – *Ročki misal*, 1420., Beč, Österreichische Nationalbibliothek, sign. *Cod. slav 4.*
- MVat₈ – *8. vatikanski misal*, 1435., Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. *Borg. illir. 8.*
- MVb₁ – *1. vrbnički misal*, 1456., Vrbnik, Župni ured.
- MVb₂ – *2. vrbnički misal*, 1462. – 1463., Vrbnik, Župni ured.
- MOxf₁ – *1. oxfordski misal*, 15. st., Oxford, Bodleian Library, sign. *Ms. Canon. Lit. 373.*

PsFr – *Fraščićeve psaltir (Psalterium Vindobonense)*, 1463., Beč, Österreichische Nationalbibliothek, sign. *Cod. slav. 77*.

CVin – *Vindolski zbornik*, početak 15. stoljeća, Zagreb, Arhiv HAZU, sign. *III a 15*.

CKol – *Kolunićev zbornik*, 1486., Zagreb, Arhiv HAZU, sign. *III a 51*.

LITERATURA

DAMJANOVIĆ, S. 1984. *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.

DAMJANOVIĆ, S. 2004. Glagoljica na području današnje Bosne i Hercegovine. *Spomen-spis povodom 90. obljetnice rođenja dr. fra Ignacija Gavrana*. Visoko-Zagreb: Udruga đaka Franjevačke klasične gimnazije, 73-88.

FETKOVÁ, P. 1999. 40 homilii na *Evangelia Řehoře Velikého* v charvátském církevněslovanském překladu ve srovnání s překladem českocírkevněslovanským. *Slovo 47-49*: 133-168.

FUČIĆ, B. 1982. Glagoljica na natpisima u Bosni i Hercegovini. *Nova et vetera 32 (1-2)*: 255-267.

FUČIĆ, B. 1991. Sjeverni i južni put – glagoljica i ćirilica. Ž. Puljić, F. Topić (ur.). *Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne. Radovi simpozija povodom 9 stoljeća spominjanja Bosanske biskupije 1089-1989*. Sarajevo: Vrhbosanska visoka teološka škola, 283-294.

GRABAR, B. 1985. Osobitosti grafije i jezika glagoljskog *Fraščićeve psaltira*. J. Reinhart (ur.). *Litterae slavicae Medii aevi. Francisco Venceslao Mareš Sexagenario Oblatae, Sagners Slavistische Sammlung, Band 8*. München: Verlag Otto Sagner, 75-96.

GRABAR, B. 1986. Ćirilometodski i staroslavenski prijevodi u hrvatskoglagoljskim prijepisima. *Slovo 36*: 87-94.

HAMM, J. 1952. Datiranje glagoljskih tekstova. *Radovi Staroslavenskoga instituta 1*: 5-72.

HAMM, J. 1953. Varijante u prijepisima hrvatskih glagoljaša. *Slovo 2*: 13-36.

HANNICK, CH. 2004. Die patristischen Texte im glagolitischen Breviar von Novi. M.-A. Dürriegl, M. Mihaljević, F. Velčić (ur.). *Glagoljica i hrvatski glagolizam: Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa povodom 100. obljetnice Staroslavenske akademije i 50. obljetnice Staroslavenskoga instituta (Zagreb-Krk 2.-6. listopada 2002.)*. Zagreb-Krk: Staroslavenski institut i Krčka biskupija, 191-198.

JAPUNDŽIĆ, M. 1955. Glagoljski brevijar iz g. 1465. (Vaticano – Slavo 19). *Radovi Staroslavenskoga instituta 2*: 155-191.

KUZMIĆ, B. 2004. Sintaktička obilježja Senjskog korizmenjaka. M.-A. Dürriegl, M. Mihaljević, F. Velčić (ur.). *Glagoljica i hrvatski glagolizam: Zbornik*

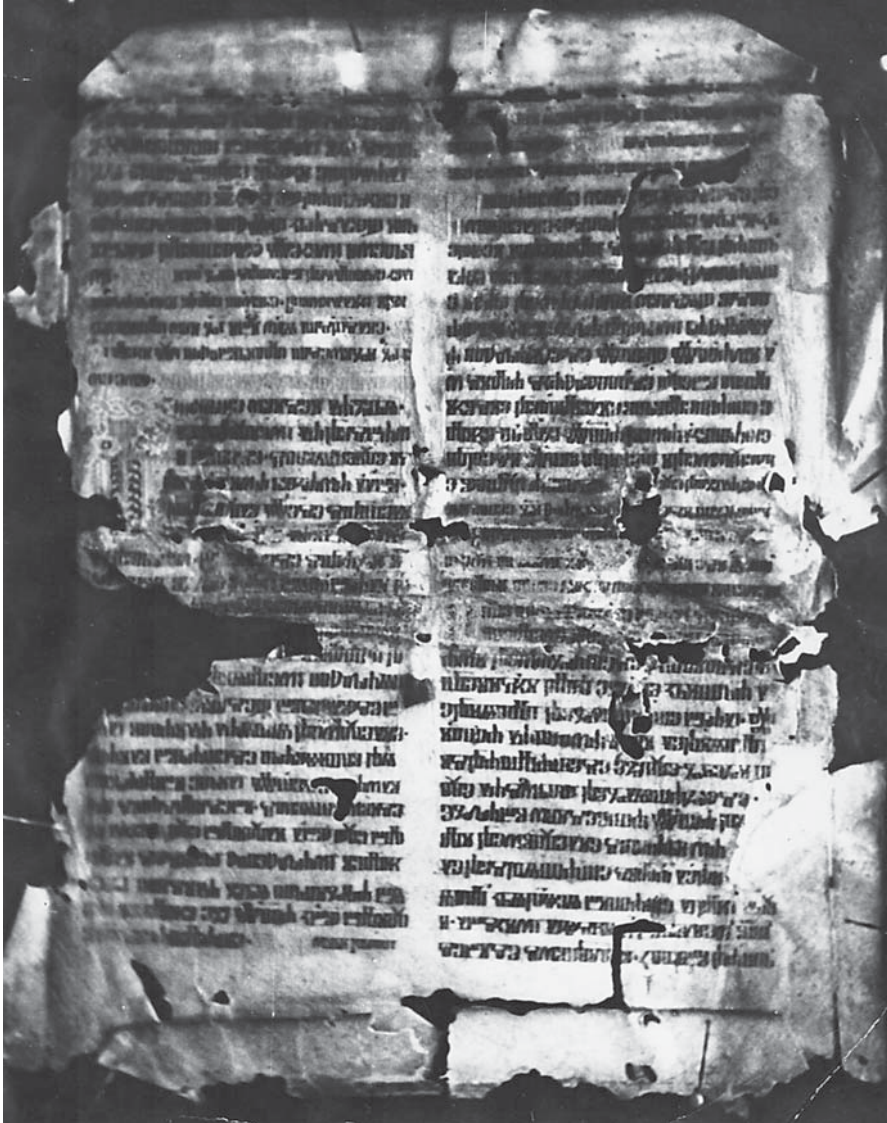
- radova s međunarodnoga znanstvenog skupa povodom 100. obljetnice Staroslavenske akademije i 50. obljetnice Staroslavenskog instituta (Zagreb-Krk 2.-6. listopada 2002.). Zagreb-Krk: Staroslavenski institut i Krčka biskupija, 647-655.
- MALIĆ, D. 1972. *Jezik najstarije hrvatske pjesmarice*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.
- MIHALJEVIĆ, M. 1981. Problemi u vezi s poluglasom. (Rad na Rječniku općeslavenskog književnog jezika hrvatske redakcije). *Slovo* 31: 67-81.
- MIHALJEVIĆ, M. 1986. O glasu *j* i načinima njegova bilježenja u tekstovima hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika. *Slovo* 36: 123-139.
- MIHALJEVIĆ, M. 1991. *Generativna fonologija hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika*. Zagreb: Filozofski fakultet, Odsjek za opću lingvistiku i orijentalne studije.
- MIHALJEVIĆ, M. 2004. Deklinacija imenica u najstarijim hrvatskoglagojskim fragmentima. M.-A. Dürriegl, M. Mihaljević, F. Velčić (ur.). *Glagoljica i hrvatski glagolizam: Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa povodom 100. obljetnice Staroslavenske akademije i 50. obljetnice Staroslavenskog instituta (Zagreb-Krk 2.-6. listopada 2002.)*. Zagreb-Krk: Staroslavenski institut i Krčka biskupija, 625-636.
- MIHALJEVIĆ, M. 2006.a. Sintaktička svojstva najstarijih hrvatskoglagojskih tekstova. L. Taseva, R. Marti, M. Jovčeva, T. Pentkovskaja (ur.). *Mnogokratnite prevodi v južnoslavjanskoto srednovekovie. Dokladi ot meždunarodnata konferencija. (Sofija, 7-9 juli 2005. g.)*. Sofija: GoreksPres, 221-238.
- MIHALJEVIĆ, M. 2006.b. Slova *iže* i *myslite* u hrvatskoglagojskim misalima i brevijarima. J. Reinhart (ur.). *Slavica mediaevalia in memoriam Francisci Venceslai Mareš. Schriften über Sprachen und Texte* 8. Frankfurt am Main: Peter Lang, 69-87.
- MIHALJEVIĆ, M. 2009. Hrvatski crkvenoslavenski jezik. J. Bratulić i dr. *Povijest hrvatskoga jezika. 1. knjiga: srednji vijek*. Zagreb: Croatica, 283-349.
- NEDELJKOVIĆ, O. 1977. Crkvenoslavenske tekstološke paralele u prijevodu Zlatoustove homilije *I ježe ne suditi na lica*. *Slovo* 27: 27-60.
- OREČ, P. 1996. Povijesno-kulturno značenje ranokršćanske crkve u Gracu kod Posušja. *Posuški zbornik 1*. Posušje: Matica hrvatska, 128-140.
- PANTELIĆ, M. 1967. Prvotisak glagojskog misala iz 1483. prema misalu kneza Novaka iz 1368. *Radovi Staroslavenskog instituta* 6: 5-108.
- STANKOVSKA, P. 2001. Homilie v propriu de Tempore charvátskohlaholských breviářů. D. Sesar, I. Vidović Bolt (ur.). *Drugi hrvatski slavistički kongres. (Osijek, 14-18. rujna 1999.)*. Zbornik radova I. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo i Filozofski fakultet, 269-274.
- STANKOVSKA, P. 2004. Technika charvátskohlaholského překladu homilií. M.-A. Dürriegl, M. Mihaljević, F. Velčić (ur.). *Glagoljica i hrvatski glagolizam: Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa povodom 100. obljet-*

- nice Staroslavenske akademije i 50. obljetnice Staroslavenskog instituta (Zagreb-Krk 2.-6. listopada 2002.)*. Zagreb-Krk: Staroslavenski institut i Krčka biskupija, 229-236.
- STANKOVSKA, P. 2008. Textová tradice a revize patristických breviářních textů. *Slovo* 58: 191-217.
- ŠIMIĆ, M. 2000. Jezik *Muke po Mateju* u hrvatskoglagoljskim misalima. *Slovo* 50: 5-117.
- ŠIMIĆ, M. 2008. Livanjski glagoljski fragment brevijara. *Slovo* 58: 137-190.
- ŠIMUNDIĆ, M. 1996. Jezik darovnice bosanskoga kralja Stjepana Dabiše izdana 1395. A. F. Markotić (ur.). *Ljubuški kraj, ljudi i vrijeme. Zbornik znanstvenog simpozija uz 600. obljetnicu Darovnice bosanskog kralja Stjepana Dabiše i spomena Veljaka (1395-1995) održanog u Ljubuškom 11. i 12. kolovoza 1995*. Mostar-Zagreb: Ziral i Naša djeca, 87-102.
- ŠANJEK, F. 2003. *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima*. Zagreb: Barbat.
- ŠTEFANIĆ, Vj. 1957. Splitski odlomak glagoljskog misala starije redakcije. *Slovo* 6-8: 54-133.
- ŠTEFANIĆ, Vj. 1959. Glagoljski zapis u Čajničkom evanđelju i u Radosavljevu rukopisu. *Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 2: 5-19.
- ŠTEFANIĆ, Vj. 1960. *Glagoljski rukopisi otoka Krka*. Zagreb: JAZU.
- ŠTEFANIĆ, Vj. 1969. *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije*, I. i II. dio. Zagreb: JAZU.
- TANDARIĆ, J. L. 1993. *Hrvatskoglagoljska liturgijska književnost. Rasprave i prinosi*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost i Provincijalat franjevac trećoredaca.
- VRDOLJAK, B. M. 2003. Srednjovjekovni spomenici s natpisom na Groblju Sv. Ive u Livnu. *Starohrvatska prosvjeta* 30: 239-246.
- ŽAGAR, M. 2007. *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*. Zagreb: Matica hrvatska.

RJEČNICI

- Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*. 2000. I. svezak: A-VRĚDB. Zagreb: Staroslavenski institut.
- Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae*. 1958-1997. ČSAV. Prag: Slovanský ústav.
- Staroslavjanskij slovar' (po rukopisjam X-XI vekov)*. 1994. Moskva: Russkij jazyk.

Slika 1. *Fojnički glagoljski fragment brevijara*
Figure 1. *The Fojnica Fragment of a Glagolitic Breviary*

Summary

THE FOJNICA FRAGMENT OF A GLAGOLITIC BREVIARY

The Fojnica Glagolitic fragment is a page of a Breviary, of the *Ordinary Time*. It contains the part of the *Book of Exodus* 3:7-8 and *The Letter of St. John Chrysostom*. It was found in the Museum of the Franciscan Monastery in Fojnica on the cover of »*Razmišljanja*« written by Matija Jerković. The detailed linguistic analyses have shown that FgFoj was written in the Croato-Glagolitic uncial script and in the Church Slavic language of the Croatian redaction in the middle of the 14th century. On the phonological level FgFoj has many innovations, i. e. there are many deviations from the Croatian Church Slavic, for example in the writing of *jer* (štapić) sign and especially *jat*. FgFoj has been ekavized, for instance: *deli*, *boleznъ*, *mlekomъ*, *leki*, *susedъ*, *zvezdamъ*, *telesi*, *odolevaše*, *grehi*. This allows the conclusion that the text was not copied in Bosnia, but brought from Croatian ekavian areas. The retaining of *r* and *l* and the old consonantal groups *žd* and *čr* without change indicates the archaism on the phonological level. Unlike the phonological level, on the morphological level the regular Church Slavonic forms have been confirmed with nouns, verbs and adjectives. Lexis of FgFoj is archaic as well, the most of the lexemes belong to the Old Church Slavic layer which has been confirmed in the canonical Old Slavic manuscripts, and which is confirmed in the Croatian Glagolitic liturgical manuscripts as well: *branъ*, *vzboritelъ*, *vzmaćenie*, *vragъ*, *vsadnikъ*, *vsemogi*, *glubina*, *zagruziti*, *krivda*, *plkъ*, *premoženie*, *prosba*, *čr'mnoe*. A syntactic construction has been preserved on a syntactical level which is a characteristic of the Old Church Slavic language, so called dative absolute. The comparison with ten Croatian Glagolitic breviaries has shown that FgFoj best corresponds to BrVat₁₉, therefore the missing part of the text is reconstructed according to that breviary.

Key words: The Fojnica fragment of a glagolitic breviary, Exodus, The Letter of Saint John Chrysostom, Bosnia

Prikazani rezultati proizišli su iz znanstvenoga projekta »Gramatika hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika«, provođenoga uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske.

Izvorni znanstveni članak

Primljen: 16. XI. 2009.

Autor: Marinka Šimić

Prihvaćen: 18. III. 2010.

Staroslavenski institut,

Demetrova 11

HR-10000 Zagreb